

έπιδράσεις της διακοπόμενης απουσίας του πατέρα στή συμπεριφορά της μητέρας

του
Βασίλη Κοντογιώργου
Παιδαγωγού (M. Ed.)

Ἡ ἐργασία αὐτή χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸ Scottish Council for Research in Education στὰ πλαίσια τοῦ Research Fellowship πού ἀπένευμε στὸ συγγραφέα, βραβεύοντας τὴ διατριβὴ του γιὰ τὸ M. Ed.

Στὴ διατριβὴ μου γιὰ τὸ Master Παιδαγωγικῶν (Κοντογιώργος, 1977) μελέτησα τὴν ἐπίδραση τῆς ἀπουσίας τῶν γονέων στὴν ἐπίδοση τῶν μαθητῶν δημοτικτοῦ σχολείου στὴν Ἑλλάδα. Σὰν ἀπουσία γονέων εἶχα ὀρίσει τὴν ἀπουσία καὶ τῶν δύο γονιῶν ἢ μόνο τοῦ πατέρα—ὑπῆρχαν δύο μονάχα περιπτώσεις μὲ ἀπουσία τῆς μητέρας μόνο—λόγω ἐργασίας στὴ Δ. Γερμανία γιὰ περισσότερους ἀπὸ τρεῖς συνεχόμενους μῆνες.

Ἀπὸ τὰ 58 παιδιὰ μὲ ἀπουσία γονέων, 23 εἶχαν γνωρίσει τὴν ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα καὶ 35 τὴν ἀπουσία καὶ τῶν δύο γονιῶν. Τὰ παιδιὰ τῆς πρώτης κατηγορίας ζοῦσαν μὲ τὴ μητέρα τους καὶ κατὰ περιπτώσεις καὶ μὲ γιαιὰ ἢ παππού, ἐνῶ τὰ παιδιὰ τῆς δευτέρας κατηγορίας ζοῦσαν μόνον μὲ τὴ γιαιὰ καὶ τὸν παππού. Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀπουσίας τῆς μητέρας ὑπῆρχε μιὰ ἀντικαταστάτρια τῆς μητέρας στὸ σπίτι. Στις 13 ἀπ' αὐτές τὶς περιπτώσεις (54%) ὑπῆρχε καὶ ἀντικαταστάτης τοῦ πατέρα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ παιδιὰ μὲ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα (ἢ μητέρα ἦταν στὸ σπίτι) μόνο 6 (26%) εἶχαν ἀντικαταστάτη τοῦ πατέρα στὸ σπίτι· ἡ διαφορά εἶναι στατιστικὰ σημαντικὴ στὸ 5% ἐπίπεδο ἐμπιστοσύνης ($P < 0,05$).

Σ' αὐτὴ τὴν ἐρευνα εἶχα διαπιστώσει ὅτι τὰ παιδιὰ πού εἶχαν γνωρίσει τὴν ἀπουσία γονέων (ἰδιαίτερα τὰ ἀγόρια) παρουσίασαν χαμηλότερη ἐπίδοση στὰ τεστ ἑλληνικῶν καὶ μαθηματικῶν, ἰδιαίτερα στὸ τεστ μαθηματικῶν. Ἰδιαίτερα χαμηλὴ ἦταν ἡ ἐπίδοση τῶν ἀγοριῶν μὲ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα. Ἡ ἡλικία τοῦ παιδιοῦ κατὰ τὸ χωρισμὸ καὶ ὁ συνολικὸς χρόνος ἀπουσίας τῶν γονέων καθὼς καὶ τὸ μέγεθος τῆς οικογένειας (ἀριθμὸς παιδιῶν) ἐπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν ἀποτελεσμάτων: Ὅσο πιο μικρὸ ἦταν τὸ παιδί κατὰ τὸ χωρισμὸ καὶ ὅσο περισσότερο ἔμεινε χωρὶς τοὺς γονεῖς του, τόσο χαμηλότερη ἦταν ἡ ἐπίδοσή του. Ἐπίσης, ὅσο πιο μεγάλη ἦταν ἡ οικογένειά του, τόσο πιο χαμηλὴ ἦταν ἡ ἐπίδοσή του.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἐρευνας ἐπιβεβαίωσαν τὶς ὑποθέσεις πού εἶχα κάνει στὴν ἀρχὴ καὶ συμφωνοῦν μὲ τὰ εὐρήματα ἄλλων ἐρευνῶν (πρβ. Sutton-Smith et al., 1968· Landy et al., 1969· Blanchard and Biller, 1971· Santrock, 1972).

Ὁ παράγοντας πού τράβηξε περισσότερο τὴν προσοχή μου καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἦταν πιο δύσκολο νὰ γίνουν προβλέψεις ἦταν τὸ φύλο τοῦ γονιοῦ πού ἀπουσίαζε. Καμιὰ ἀπὸ τὶς μελέτες πού εἶχα ὑπόψη μου δὲν ἔκανε σύγκριση ἀπουσίας γονέων μὲ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα καὶ γι' αὐτὸ καμιὰ, συγκεκριμένα, πρόβλεψη δὲν μπορούσα νὰ κάνω ἀναφορικά μὲ διαφορὲς στὴν ἐπίδραση τῶν δύο περιπτώσεων ἀπουσίας.

Ἐχοντας ὁμοῦ κανένας ὑπόψη του τὴν ἰδιαίτερη σημασία πού ἔχει ἀποδοθεῖ στὴ μητρικὴ παρουσία καὶ φροντίδα ἀπὸ τὴν ἀνατροφή καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ κυρίως τὴν ἠθοποιήση τῆς μονογραφίας τοῦ Ἄγγλου ψυχιάτρου Bowlby «Maternal Care and Mental Health» (Μητρικὴ Φροντίδα καὶ Ψυχικὴ Ὑγεία) τὸ 1951 καὶ ἐξῆς, θὰ περίμενε ὅτι ἡ ἀπουσία καὶ τῆς μητέρας πέρα ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα θὰ

έκανε τις επιδράσεις της απουσίας περισσότερο μάλλον παρά λιγότερο φανερές και βλαβερές για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Γι' αυτό, με έκπληξη διαπίστωσα ότι τα παιδιά, ιδιαίτερα τα αγόρια, επηρέαστηκαν στην επίδοσή τους, κυρίως στα μαθηματικά, περισσότερο από την απουσία μόνο του πατέρα παρά και των δύο γονιών. Στην πραγματικότητα τα παιδιά με απουσία μόνο του πατέρα παρουσίασαν χαμηλότερη επίδοση στα μαθηματικά όχι μονάχα από τα κανονικά παιδιά (δηλαδή παιδιά με παρουσία γονέων), αλλά και από τα παιδιά με απουσία και των δύο γονιών (διαφορές στατιστικά σημαντικές στο 1% και 2% επίπεδο εμπιστοσύνης, αντίστοιχα).

Σε μία προσπάθεια να ερμηνεύσω αυτό το «ανάπνευχο» αποτέλεσμα, εξέτασα ανάμεσα στις άλλες εκδοχές και τις πιθανές ενδιάμεσες επιδράσεις της απουσίας του πατέρα στη μητέρα, στις περιπτώσεις που η μητέρα έμεινε πίσω στην πατρίδα με τα παιδιά. Απουσία του πατέρα σημαίνει επίσης και απουσία του άντρα για τη γυναίκα και αυτό μπορεί να σημαίνει αλλαγές στη συμπεριφορά της μητέρας προς το παιδί και επομένως πιθανές έμμεσες επιδράσεις στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, ξεχωριστά και πέρα από τις άμεσες επιδράσεις που μπορεί να έχει η απουσία του πατέρα στο ίδιο το παιδί.

Τέτοιες συνέπειες φαίνονται περισσότερο πιθανές στις περιπτώσεις της διακοπόμενης απουσίας του πατέρα (intermittent absence), εάν αυτές που παρουσιάζει ο Tiller (βλ. Lynn and Sawrey, 1959) στις οικογένειες Νορβηγών ναυτικών καθώς και οι Crain and Stamm (1965) και οι Marsella et al. (1974) σε οικογένειες Αμερικανών ναυτικών.

Οι μελέτες αυτές μου έδωσαν την ιδέα να ασχοληθώ κι εγώ με παρόμοιες περιπτώσεις διακοπόμενης απουσίας του ναυτικού πατέρα στην Ελλάδα, χώρα ναυτική, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς ζούσα και εργαζόμουν στον Πειραιά τον καιρό που το Συμβούλιο Παιδαγωγικών Έρευνών της Σκωτίας (Scottish Council for Research in Education), βραβεύοντας τη διατριβή μου για το Master, μου άπνευσε το Research Fellowship χρηματοδοτώντας μία έρευνά μου.

Προτού αναφερθώ στην έρευνά μου αυτή, θεωρώ χρήσιμο να αναφερθώ στις αλλαγές που σημειώνονται τα τελευταία χρόνια στη δομή και λειτουργία της οικογένειας και στη σημασία που μπορεί να έχει για τα μέλη της οικογένειας, ιδιαίτερα για τη μητέρα, η απουσία του πατέρα.

2. Δομή και λειτουργία της σύγχρονης οικογένειας

Παραδοσιακά, η ανατροφή των παιδιών θεωρείται αποκλειστικά σχεδόν αρμοδιότητα της μητέρας. Η κοινωνία μας, όσον αφορά στην ανατροφή των παιδιών, είναι μητριαρχική (Nash, 1965). Όμως από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και εξής η οικογένεια, που αποτελεί τον φυσικό χώρο ανατροφής των παιδιών, γνωρίζει σημαντικές αλλαγές στη δομή και λειτουργία της.

Μία από τις πιο φανερές αλλαγές είναι η κατάργηση ή εξασθένηση της οικογενειακής οργάνωσης με το εκτεταμένο συγγενολόι και επακόλουθα ή βαθμιαία απομόνωση της οικογένειας (βλ. Glasser and Navarre, 1965). Μερικές από τις λειτουργίες της μεγάλης οικογένειας του παρελθόντος δεν εκτελούνται πιά μέσα στην οικογένεια, ενώ άλλες γίνονται από άλλα μέλη της οικογένειας, που σημαίνει βασικά μεγαλύτερη συμμετοχή του πατέρα και των παιδιών στις δουλειές και έγνοιες του σπιτιού. Στη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια, οι γονείς και τα παιδιά καταλαβαίνουν ότι πρέπει, όσο είναι δυνατό, να αυτοφροντίζονται και να βοηθάει ο ένας τον άλλο περισσότερο από ότι συνηθιζόταν στη μεγάλη οικογένεια του παρελθόντος.

Οι ρόλοι του πατέρα και της μητέρας δεν είναι πιά αλληλοαποκλειόμενοι. Στη σύγχρονη οικογένεια της βιομηχανικής κοινωνίας, η μητέρα αναλαμβάνει μέρος των οικονομικών βαρών και της οικονομικής στρίψης της οικογένειας. Από την άλλη μεριά, ο πατέρας μοιράζεται με τη μητέρα την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του σπιτιού σε ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό οικογενειών, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που η μητέρα εργάζεται και έξω από το σπίτι. Η διάκριση των ρόλων των φύλων περιορίζεται ακόμα περισσότερο στην περίπτωση που οι εργαζόμενοι γονείς μη έχοντας άλλον ενήλικα στο σπίτι—χαρακτηριστικό της πυρηνικής οικογένειας—αναγκάζονται να εναλλάσσουν τις βάρδιες τους (shift work) και τους ρόλους της οικονομικής στρίψης και της φροντίδας των παιδιών και του σπιτιού. Η εργασία με βάρδιες (Schichtarbeit) είναι κοινή στις ελληνικές οικογένειες της Δ. Γερμανίας και αναπόφευκτα στην ανατροφή των παιδιών και στη φροντίδα του σπιτιού λαβαίνει αναγκαστικά μέρος και ο πατέρας. Αδτή η ρύθμιση προσθέτει κάτι καινούργιο στον παραδοσιακό ρόλο του Έλληνα πατέρα και φαίνεται να αποτελεί μία πολύ καλή περιοχή για κοινωνιολογική έρευνα και μελέτη.

Η ελληνική κοινωνία, ακολουθώντας τις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες, εξελίσσεται προς την κατεύθυνση της εξίσωσης των φύλων. Οι διάφορες γυναικείες οργανώσεις, κατά τα τελευταία χρόνια, εκαναν δυναμική την παρουσία τους στην ελληνική κοινωνία, τονίζοντας σε ιδιαίτερες και δημόσιες συγκεντρώσεις και συζητήσεις την ανάγκη για ίσα δικαιώματα αντρών-γυναικών στην εργασία και στο σπίτι και την ανάγκη για συμμετοχή των αντρών στην ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του σπιτιού, όπως και για συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία. Στο νέο Σύνταγμα του 1975 απογορεύεται ψήφιση νόμου που κάνει διάκριση ανάμεσα στα φύλα και έλπίζεται ότι ως το 1982 όλες οι διατάξεις του Αστικού Δικαίου που κάνουν διάκριση των φύλων θα έχουν καταργηθεί.

Αυτές οι εξελίξεις ήρθαν σαν συνέπεια των νέων αντιλήψεων αναφορικά με τα στερεότυπα των ρόλων των φύλων και των νέων μορφών οικογένειας και ζωής που δημιούργησαν ο πόλεμος και οι οικονομικές

1. Ασχολούμαι ήδη μ' αυτό το θέμα στο διδακτορικό μου.

συνθήκες πού ἐπακολούθησαν (Κοντογιώργος, 1977). Μποροῦμε νά ἀναφέρουμε ἐδῶ ἀκόμα τὰ τρία «πολιτιστικά πειράματα», πού περιγράφει ὁ Lynn (1974): τὸ σοβιετικό πείραμα μέ τήν καθολική σχεδόν ἐξωσπιτική ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν καί τήν ὁμαδική ἀνατροφή τῶν παιδιῶν· τὸ πείραμα τῶν ἰσραηλινῶν kibbutz μέ τή μεταβίβαση τῆς κύριας εὐθύνης ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν στήν ἐπαγγελματία βρεφοκόμο «meparelet» καί τὸ σουηδικό πείραμα τῆς ἐξίσωσης τῶν φύλων, στήν πράξη, μέ τὸ δικαίωμα τῆς μητέρας νά βγαίνει γιά δουλειά καί τοῦ ἀντρα νά μένει στὸ σπίτι καί νά φροντίζει τὰ παιδιά (κάτι πού θά ὀνομάζουμε ἀντρική χειραφέτηση σέ ἀντιστοιχία πρὸς τή γυναικεία χειραφέτηση).

Μέ τίς ἀλλαγές αὐτές στή σύγχρονη κοινωνία καί οἰκογένεια, ὁ πατέρας καί ἡ μητέρα ἀντιλαμβάνονται διαφορετικά τούς ρόλους καί τίς ἀνάγκες τους. Γιά τή μητέρα, ἡ κίνηση γιά τὰ δικαιώματα καί τή χειραφέτηση τῆς γυναικας βρῖσκει τήν καλύτερη ἔκφραση τῆς σέ ἐργασία καί δραστηριότητες ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, ἕνας ρόλος πού στά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης προβάλλει προνομιακά σέ σύγκριση μέ τόν παραδοσιακό ρόλο τῆς οἰκοκυρᾶς-μητέρας. Οἱ γυναικες σήμερα τείνουν νά νοιώθουν δυσαρέσκεια καί ἀπογοήτευση μέ τόν παραδοσιακό γυναικεῖο ρόλο, παρόλο πού, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Pringle (1971), ὁ ρόλος τῆς οἰκοκυρᾶς-μητέρας εἶναι ἕνα «full-time» ἐπάγγελμα πού ἐκτιμᾶται πάντοτε βαθύτατα καί μπορεῖ νά δώσει ἰκανοποίηση.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ σύγχρονος ἀντρας δέν μπορεῖ πιά νά βρεῖ ἰκανοποίηση μόνο ἀπὸ τή δουλειά του. Μέ τὴν ἔξοδο στήν ἀγορά ἐργασίας τῶν γυναικῶν, οἱ ἀντρας εἶναι τώρα εὐλοκανικατάστατοι καί μπορεῖ ἐνδολεα νά χάσουν τὴν ταυτότητα καί προσωπική ἀξία πού ἡ ἐργασία σ' ἕνα ἐπάγγελμα προσφέρει. Ἡ οἰκογένεια μπορεῖ σήμερα νά συμπληρωρεῖ τὸ κενό καί νά «γεμίσει» τόν πατέρα, ὅπως καί τή μητέρα, καί νά ἰκανοποιήσει τὴν ἀνάγκη γιά σταθερότητα καί ταυτότητα (ἀνάγκη τοῦ ἀνήκειν).

Ἄσον ἀφορὰ στά παιδιά, ἡ οἰκογένεια ἰκανοποιεῖ τίς πιὸ βασικές τους ἀνάγκες: τὴν ἀνάγκη γιά ἀγάπη καί ἀσφάλεια, τὴν ἀνάγκη γιά ἀναγνώριση καί αἰσθηματικὴ ἀναπόκριση, τὴν ἀνάγκη γιά ὑπευθινότητα καί τὴν ἀνάγκη γιά νέες ἐμπειρίες (Pringle, 1974).

Ἀνάγκη ἀπὸ ἀγάπη καί ἀναγνώριση ἔχουν καί οἱ μεγάλοι, γιά νά διατηροῦν συναισθηματικὴ σταθερότητα καί νά μποροῦν νά ἀναταποκρίνονται στίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν. Οἱ συναισθηματικοὶ δεσμοὶ μέσα στήν οἰκογένεια (the affectional structure of the family) εἶναι ἰδιαίτερα ἀπαραίτητοι στή σύγχρονη πυρηνική οἰκογένεια, μέ τὴν ἐξασθένηση τῶν στενῶν δεσμῶν μέ τὸ εὐρύτερο συγγενολογί καί τὴν ἀπομόνωση τῆς οἰκογένειας μέσα στοῦ ἀπρόσωπο πλῆθος τῆς σημερινῆς μεγαλοῦπολης.

Οἱ ἀλλαγές στήν ὀργάνωση τῆς οἰκογένειας καί οἱ ἀνάγκες τῶν μελῶν τῆς χρωματίζονται διαφορετικά καί ἀποκοτοῦν ἰδιαίτερο νόημα στήν οἰκογένεια μέ ἕνα γονιό, στήν οἰκογένεια δηλαδή πού γνωρίζει μόνιμη, προσωρινή ἢ διακοπτόμενη ἀπουσία τοῦ ἑνός γονιοῦ (συνήθως τοῦ πατέρα) καί λειτουργεῖ μόνο μέ τὴ μητέρα καί τὰ παιδιά.

3. ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας μέ ἀπουσία τοῦ πατέρα—ἐπιδράσεις στή συμπεριφορά τῆς μητέρας

Ἐχει ἐπανειλημμένα ἀποδειχτεῖ ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα, μόνιμη, προσωρινή ἢ διακοπτόμενη, ἐπηρεάζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ καί ἰδιαίτερα τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ρόλου τοῦ φύλου, τὴν ἠθική ἀνάπτυξη καί κοινωνικὴ προσαρμογή καί τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη καί ἐπίδοση. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά βρεῖ μιὰ καλὴ ἀνασκόπηση τῶν μελετῶν γιά τὸ ρόλο καί τὴ στέρηση τοῦ πατέρα στους Lynn (1974) καί Biller (1974), ἀντίστοιχα. Στὴν ἐργασία μου γιά τὸ Master Παιδαγωγικῶν περιελάβα ἕνα κεφάλαιο ὅπου ἀνασκόπησα τίς σχετικές μελέτες πρὶν ἐκθέσω τὴ δική μου ἐρευνα καί τὰ ἀποτελέσματα, πού περιληπτικά ἀνάφερα στήν εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Δέν ἀσχολήθηκα ὁμως συστηματικά μέ τὴν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας μέ ἕνα γονιό.

Ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἀναμφίβολα ἐπηρεάζει τὴ λειτουργία τῆς οἰκογένειας καί ἰδιαίτερα τίς κοινωνικές καί προσωπικές λειτουργίες, γιὰτί, ὅπως τονίζουσι οἱ Glasser καί Navarre (1965), «ἡ μέριμνα γιά τίς φυσικές, συναισθηματικές καί κοινωνικές ἀνάγκες ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας εἶναι δουλειά γιά δύο ἐνήλικες». Ἄν ἡ σύγχρονη πυρηνική οἰκογένεια δέν μπορεῖ νά ἐπιτελέσει ὄλες τίς λειτουργίες πού προηγούμενα ἐπιτελοῦνταν μέσα στοῦ εὐρύτερο συγγενολογί, ἡ οἰκογένεια μέ ἕνα γονιό εἶναι ἀναγκασμένη ἢ νά παραλείπει ἐντελώς μερικά ἀπὸ τὰ παραδοσιακά καθήκοντα τῆς οἰκογένειας ἢ νά ἐπιτελεῖ λιγότερο ἰκανοποιητικά.

Ἄταν ἐξετάσει κανένας τίς ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στοῦ παιδιοῦ, πρέπει ἐπίσης νά λαβαίνει ὑπόψη καί τίς ἀλλαγές πού ἀναπόφευκτα ἐπέρχονται στήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας, καί ἰδιαίτερα στοῦ ρόλο τῆς μητέρας, πού εἶναι πιθανόν νά ἔχουν ἐμμεσῶς ἐπιδράσεις στοῦ παιδιοῦ.

Αὐτές οἱ ἐμμεσῶς ἐπιδράσεις προέρχονται κυρίως:

1. Ἀπὸ τόν τρόπο πού ἡ μητέρα σχολιάζει τὸν ἀπόντα πατέρα καί τὸν παρουσιάζει στοῦ παιδιοῦ.
2. Ἀπὸ τίς ἀντιδράσεις τῆς μητέρας στήν ἀπουσία τοῦ πατέρα/ἀντρα.
3. Ἀπὸ τίς ἀλλαγές στή συμπεριφορά καί στήν τακτικὴ τῆς μητέρας.

Φυσικά, ὄλα αὐτὰ χρωματίζονται καί ἀπὸ τίς σχέσεις τοῦ ζευγαριοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ χωρισμό, κατὰ τὸ χωρισμό καί κατὰ τὴ διάρκεια τῶν κανονικῶν ἢ ἀκανόνιστων ἐπανενώσεων (στὶς περιπτώσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας). Δέν χρειάζεται νά ἀναφερθοῦμε στή σχέση τοῦ ζευγαριοῦ πρὶν καί μετὰ τὸ χωρισμό, στήν περίπτωση διαλῦσεως τοῦ γάμου, καί στίς συνέπειες πού αὐτὴ ἔχει γιά τὸ παιδιοῦ. Ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας βρίσκονται καί οἱ περιπτώσεις χηρείας καί ὀρφάνιας· παρ' ὅλη τὴ σοβαρότητα πού παρουσιάζουν καί οἱ δύο περιπτώσεις ἀπουσίας γονέων (πατέρα) δέν βρίσκονται μέσα σ' αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «διακοπτόμενη ἀπουσία».

Βέβαια, ἡ αἰτία γιά τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα εἶναι παράγοντας πού ἐπηρεάζει σημαντικά τὴ συμπεριφορά

της μητέρας απέναντι στον πρώην ή άπόντα άντρα. Η Αμερικανίδα ψυχολόγος Hetherington (1971) αναφέρει ότι βασικά αίτια για τις διαφορές που παρουσιάζουν μεταξύ τους τα όρφανα κορίτσια και τα κορίτσια διαζυγίου στις σχέσεις τους με τα άγόρια ήταν οι διαφορές που παρουσίαζαν οι μητέρες τους (χήρες και διαζευγμένες αντίστοιχα) στη στάση τους σε άναφορα προς τον πρώην ή πεθαμένο σύζυγο, προς τον εαυτό τους και τη ζωή γενικά.

Έτσι, εξετάζοντας τις τρεις πηγές έμμεσων επιδράσεων απουσίας του πατέρα στο παιδί, περιοριζόμαστε στις περιπτώσεις διακοπόμενης απουσίας κυρίως για επαγγελματικούς λόγους, όπως είναι η περίπτωση των Ελλήνων εργατών στη Δ. Γερμανία, που μελέτησα στην προηγούμενη δουλειά μου, και οι περιπτώσεις των ναυτικών με τις οποίες ασχολήθηκαν μερικοί έρευνητές (π.χ. Tiller, βλ. Lynn και Sawrey, 1959- Crain and Stamm, 1965- Marsella et al., 1974).

α. Παρουσίαση του άπόντα πατέρα από τη μητέρα στο παιδί

Μιά θερμή σχέση πατέρα-μητέρας πριν το χωρισμό ή κατά τη διάρκεια των επανενώσεων, και ιδιαίτερα μία σχέση που αποκαλύπτει αισθήματα άμβισβιας αγάπης και εκτίμησης, βοηθάει το παιδί να διατηρήσει ένα αίσθημα ασφάλειας και μία θετική στάση απέναντι στον πατέρα κατά τη διάρκεια της απουσίας του. Τα παιδιά τείνουν να φοβούνται τον πατέρα και αυτή η τάση τους, μαζί με την τάση να βλέπουν τη μητέρα σαν πιο στοργική, τοποθετεί τη μητέρα στη στρατηγική θέση του πατέρα. Όταν ο πατέρας απουσιάζει, η θέση της μητέρας είναι πολύ ισχυρή, επειδή αυτή μόνη μπορεί να χρωματίσει την εικόνα που έχει το παιδί για τον πατέρα. Αυτό βέβαια εξαρτάται από τη σχέση πατέρα-παιδιού πριν το χωρισμό και την ηλικία του παιδιού κατά το χωρισμό. Είναι δύσκολο να αλλάξει μια ήδη καλή σχέση με τον πατέρα.

Σ' οποιαδήποτε περίπτωση όμως η μητέρα μπαίνει ανάμεσα στο παιδί και τον πατέρα και έτσι είναι σε θέση να υπονομεύσει είτε να ενισχύσει τη σχέση πατέρα-παιδιού. Ο Bach (1946) βρήκε ότι η γνώμη του παιδιού για τον άπόντα πατέρα επηρεάζεται από τα αισθήματα της μητέρας προς τον πατέρα και ότι, κατά τη διάρκεια της απουσίας του πατέρα, μητέρα και παιδί έχουν στενότερη επαφή. Σε μία μελέτη παιδιών, που γεννήθηκαν κατά την περίοδο του πολέμου, ο Stoltz και οι συνεργάτες του (1954) διαπίστωσαν ότι η στενή σχέση μητέρας-παιδιού, που αναπτύχθηκε κατά την απουσία του πατέρα (όπληρσία στον πόλεμο), δημιούργησε δυσκολίες στο παιδί να πλησιάσει τον πατέρα, όταν γύρισε σπίτι, και αυτό οδήγησε σε στενότερο σύνδεσμο μητέρας-παιδιού και μεγαλύτερη συναισθηματική απομάκρυνση του πατέρα.

Τα αισθήματα της μητέρας προς τον άπόντα πατέρα μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού, και ιδιαίτερα τη διαμόρφωση του ρόλου του φύλου στο άγόρι. Η άντρικότητα του άγοριού και η ομοιοτήτά του προς τον πατέρα ενισχύονται από τη θετική στάση της μητέρας προς τον πατέρα (Billler, 1974)· αυτό ισχύει και για τα παι-

διά με απουσία πατέρα και για τα παιδιά με παρόντα τον πατέρα τους. Βέβαια η σημασία της στάσης της μητέρας είναι μεγαλύτερη όταν ο πατέρας απουσιάζει. Ο Clausen (1966) διατύπωσε την άποψη ότι η στάση που κρατάει η μητέρα απέναντι στον άπόντα πατέρα είναι ίσως πιο σημαντικός παράγοντας από την ίδια την απουσία του άντρικού μοντέλου για το παιδί.

Ο Korff (1970), εξετάζοντας τις επιδράσεις της στάσης της μητέρας έναντι του πατέρα στο παιδί, βρήκε ότι η αρνητική στάση της μητέρας απέναντι στον πατέρα (ή και το παιδί) συνδέεται με ανεπαρκή, αρνητική προσαρμογή του παιδιού στο σχολείο. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η στάση της μητέρας έχει κάποια αρνητική επίδραση στην αυτοεκτίμηση του άγοριού που, με τη σειρά του, επηρεάζει την προσαρμογή του στο σχολείο. Πραγματικά ο Lynn (1974) ισχυρίζεται ότι τα αρνητικά σχόλια της μητέρας για τον πατέρα συντελούν στη δημιουργία στο άγόρι αρνητικής εικόνας του εαυτού του.

Ο Korff διαπίστωσε ότι οι παράγοντες που συνδέονται με δύσκολη σχολική προσαρμογή των άγοριων με απουσία πατέρα συνδέονται επίσης με αρνητική συμπεριφορά και στάση της μητέρας. Δηλαδή ως ένα βαθμό οι επιδράσεις της απουσίας του πατέρα στο παιδί φαίνονται (γίνονται κατανοητές) μέσα από τις αντιδράσεις της μητέρας.

β. Αντιδράσεις της μητέρας στην απουσία του πατέρα /συζύγου

Οι αντιδράσεις της μητέρας στην απουσία του πατέρα και ο τρόπος που βλέπει τη νέα κατάσταση φαίνεται να είναι σημαντικοί ενδιάμεσοι παράγοντες. Ο Korff αναφέρει ότι οι διαζευγμένες μητέρες βλέπουν τη νέα κατάσταση σαν χειρότερη από ότι ήταν πριν από το χωρισμό κι αυτό το αίσθημα φαίνεται να σχετίζεται με τη δύσκολη σχολική προσαρμογή των άγοριων. Μητέρες χωρίς άντρα τείνουν να δείχνουν σημαδία ανησυχίας και απόγνωσης. Οποσδήποτε όμως οι αντιδράσεις της μητέρας στο χωρισμό ή τη στέριση του συζύγου και η εκτίμηση της νέας κατάστασης φαίνονται να συνδέονται με την ατμόσφαιρα της απουσίας του άντρα. Όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, στη μελέτη της Hetherington (1971), οι χήρες μητέρες είχαν θετική στάση και προς τον εαυτό τους και προς το γάμο και τη ζωή γενικά, σε αντίθεση με την αρνητική στάση των διαζευγμένων μητέρων.

Ανεξάρτητα όμως από τις οποιοσδήποτε πρώτες αντιδράσεις της μητέρας στο χωρισμό και την απουσία/στέριση του άντρα, τα πράγματα την αναγκάζουν να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση, άλλ' αυτή ή προσαρμογή δεν είναι καθόλου εύκολη. Οι Ferri και Robinson (1976) στη μελέτη τους για τις μοναχές μητέρες αναφέρουν ότι αυτές, περισσότερο από τους μοναχούς άντρες, ένοιωθαν άνικανες να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση. Τα τρία τέταρτα από τις μοναχές μητέρες, σε σύγκριση με τους μισούς μοναχούς πατέρες, έβρισκαν δύσκολο το συνδυασμό μητρότητας και πατρότητας συγχρόνως. Έβρισκαν δύσκολο να είναι πηγή και στοργής και εξουσίας. Το ίδιο αναφέρει και

ή Marsden στή μελέτη της γιά τίς μοναχές μητέρες. Οἱ μητέρες αὐτές παραπονιόταν γιά τήν ἀνικανότητά τους νά ἐκπαιθῶνουν καί τοὺς δύο ρόλους μέ ἐπιτυχία, καί συγκεκριμένα νά ἀσκοῦν ἐξουσία δείχνοντας συγχρόνως στοργή. Ἀνησυχούσαν μήπως τὰ παιδιά τους δέχονται ἡ πάρα πολλή πειθαρχία ἡ πάρα πολλή στοργή.

Τόσο στή μελέτη της Marsden ὅσο καί στή μελέτη τῶν Ferris καί Robinson, μερικές μητέρες ἀνάφεραν ὅτι μπορούσαν νά παίξουν τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο ρόλο λίγο-πολύ ικανοποιητικά ὄχι ὁμοῦ καί τοὺς δύο καί ὅτι, προσπαθώντας νά παίξουν καί τοὺς δύο ρόλους, τελικά δέν κατάφεραν μέ ἐπιτυχία κανένα. Τέλος, ἄλλες μητέρες περιγράφουν τοὺς ἑαυτοὺς τους «σάν διχασμένες προσωπικότητες», ἀφοῦ ἀναγκάζονται νά παίξουν δύο ρόλους ταυτόχρονα.

Στή σχετική λογοτεχνία ἀναφέρονται περιπτώσεις ψυχικῶν διαταραχῶν σέ μοναχές μητέρες (βλ. McCord et al., 1962· Biller, 1974). Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐνταση ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν, ἡ μοναχὴ μητέρα στερεῖται «ἐξ ἀντικειμένου» τὰ μέσα ικανοποίησης τῶν δικῶν της πρῶτα φυσικῶν καί συναισθηματικῶν ἀναγκῶν καί αὐτὴ ἡ στέρηση μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ ψυχικὲς διαταραχές.

Γιὰ νά ἐπιβλέψουμε στὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, ἀκόμα κι ἂν οἱ μοναχές μητέρες ἦταν ἰκανές νά συνδιάξουν καί τοὺς δύο ρόλους, ὁ ἔλεγχος τους πάνω στὰ παιδιά θά ἐξακολούθουσε νά στερεῖται κάτι ἀπὸ τὴν εὐκαμψία τῆς ὀλοκληρωμένης οἰκογένειας, γιὰ τὸ παιδί δέν ἔχει ποὺ νά προσφύγει σὲ περιπτώσεις ἀθιαιρέσις τῆς μητέρας καί ἡ μητέρα, μὴ ἔχοντας ἄλλο ἐνήλικα σὸτό στίτι νά τὸν συμβουλευτεῖ, βρῖσκει ὀσκολο νά διατηρεῖ σταθερότητα καί νά εἶναι συνεπὴς στὶς ἀποφάσεις της. Ἐτσι, ἀστάθεια στή συμπεριφορά τῆς μητέρας εἶναι τὸ πιθανὸ ἀποτέλεσμα τῆς στέρησης μιᾶς ὑποστηρίξης, μιᾶς ἐνίσχυσης, ἡ μιᾶς ἐξισοροποιοτικῆς μεσολάβησης, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τοῦ πατέρα.

Ἀπὸ ὅ,τι μέχρι τώρα λέχθηκε βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα προκαλεῖ ἀλλαγές στή συμπεριφορά καί τὴ στάση τῆς μητέρας, καθὼς βέβαια καί στόν τρόπο ζωῆς καί λειτουργίας ὀλοκληρῆς τῆς οἰκογένειας.

γ. Ἀλλαγὴ στή συμπεριφορά καί στάση τῆς μητέρας

Ἐταν ὁ πατέρας ἀπουσιάζει μακριὰ ἀπὸ τὸ σπίτι, ἔστω καί προσωρινὰ καί διακοπτόμενα καί γιὰ ὀκονομικοὺς λόγους, ἡ μητέρα ἀναγκάζεται νά ἀναλάβει μερικές ἀπὸ τίς ὑπευθυνότητες τοῦ πατέρα καί νά κάνει δουλειές, ποὺ ὡς ἕνα βαθμῖο ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μέ τὴν «ἐξειδίκευση» τοῦ γυναικειοῦ ρόλου. Αὐτὸ ἀναπόφευκτα ἐπιρραεῖ τὴ λειτουργικότητα τῆς οἰκογένειας καί ἰδιαίτερα τὴν κοινωνικὴ τῆς λειτουργία καί τίς διαπροσωπικὲς σχέσεις μέσα στὴν ἴδια τὴν οἰκογένεια καί ἔξω στὴν εὐρύτερη κοινωνία.

Ἐρισμένες κοινωνικὲς ἐπαφές καί σχέσεις πιθανὸ νά ἀποφεύγονται ἐντελῶς. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Tiller (βλ. Lynn καί Sawrey, 1959), ὀ γυναῖκες τῶν ναυτικῶν στῆ Νορβηγία ζοῦνε λιγότερο κοινωνικὴ ζωὴ ἀπὸ τίς ἄλλες γυναῖκες. Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι

φτιαγμένες γιὰ ζευγάρια καί συνεπῶς ἡ μοναχὴ μητέρα συχνὰ δέν μπορεῖ νά συμμετεχεῖ σέ κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις ἡ μπορεῖ κι ἡ ἴδια νά ἀποφεύγει τὴ συμμετοχὴ της λόγω ἔλλειψης χρόνου ἡ γιὰ τὴ δέν αἰσθάνεται «ἀνετα» μοναχὴ της. Ἐπὶ πλεόν, ὀ μοναχὲς γυναῖκες πρῆται νά προσέχουν στὶς κοινωνικὲς τοὺς ἐπαφές «νὰ μὴ κακοχαρακτηριστῶν ὀ ἴδιες καί ὀ οἰκογενεῖς τους» (βλ. Glasser and Navarre, 1965) ἐκθεσιμῆνες καθὼς εἶναι στὰ πικρὰ σχόλια τῶν γειτόνων (πρβ. καί τὴ συνέντευξη τῆς προέδρου τῆς Παανελλήνιας Ἐνοσης Γυναικῶν Ἀξιοματικῶν Ἐμπορικοῦ Ναυτικοῦ).

Κι ὁμοῦ εἶναι καλὸ καί γιὰ τὴ μητέρα καί γιὰ τὰ παιδιά νά ἔχουν συχνές καί στενές ἐπαφές μέ γνωστούς καί φίλους καί νά χρησιμοποιοῦν κι ἄλλα μέσα, ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, γιὰ τὴ λύση τῶν προβλημάτων τους.

Ἄλλὰ ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἐπιρραεῖ καί τίς σχέσεις μεταξύ τῶν ἴδιων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας. Ὅπως παρατηροῦν ὀ Glasser καί Navarre, «οἱ διαπροσωπικὲς σχέσεις μέσα στὴν οἰκογένεια δέν εἶναι ἐντελῶς ἀμοιβαῖες, γιὰ τὴν ὑπάρχον διαφοράς σέ ἡλικία καί κύρος». Ἡ ἀγάπη τῶν παιδιῶν, μολοντὶ δίνει ἱκανοποίηση, δημιουργεῖ ἀπαιτήσεις μᾶλλον παρά στηρίζει. Ὑπάρχει φόβος νὰ μὴ μπορεῖ ἡ μοναχὴ μητέρα νά ἱκανοποιήσει τίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν καί τὰ παιδιά νὰ μὴ μποροῦν νά ἐκτελέσουν τὰ καθήκοντα ποὺ τοὺς ἀναθέτει ἡ μητέρα καί ποὺ, ὅπως παραδέχονται κι ὀ ἴδιες ὀ μητέρες, εἶναι συχνὰ ὑπερβολικά δύσκολα γι' αὐτὰ (βλ. Marsden, 1969· Ferris καί Robinson, 1976). Ἡ μοναχὴ μητέρα πρριμένει μεγαλύτερη ὑπευθυνότητα ἀπὸ τὰ παιδιά ἀπὸ ὅ,τι γίνεται συνήθως στὴν κανονικὴ οἰκογένεια. Μερικὲς μοναχὲς μητέρες στρέφονται στὰ παιδιά τους γιὰ νά ἐλαφρῶνουν τὸ βάρος τῶν ἐθῶν τῶν τους (Lynn, 1974) ἡ ἀκόμα ἀφῆνουν τὸ μεγαλύτερο γιὸ τους νά ἀναλαβαίνει πατρικὲς ὑπευθυνότητες καί κατὰ κάποιο τρόπο τὸν μετατρέπουν σὲ ὑποκατάστατο τοῦ πατέρα.

Στὶς περισσότερες ὁμοῦ περιπτώσεις ἡ μοναχὴ μητέρα ἀναλαβαίνει μερικές τουλάχιστον ἀπὸ τίς ὑπευθυνότητες τὸν παραδοσιακοῦ ἀντρικοῦ ρόλου καί γίνεται ἀσθητὴ, ἀπαιτητικὴ ἡ καί τυραννικὴ ἀκόμα (Meerloot, 1956). Μέ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα ἡ μητέρα μένει ἡ μόνη μορφή ἐξουσίας στὴν οἰκογένεια, κι αὐτὸ δημιουργεῖ τὸν κίνδυνο νά βέλπει τὸ παιδί τὴν ἐξουσία σάν προσωπικὴ μᾶλλον παρά συμβατικὴ, σέ αὐτὴν ὁμοῦ τὴν περιπτώση δέν εἶναι ἐσκολο νά ἐπιτευχθοῦν ἡ συμμόρφωση μέ τοὺς κανόνες καί ἡ κοινωνικοποίηση τοῦ παιδιοῦ. Ὅμοια, δύσκολα ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀνεξαρτητοποίηση τῶν παιδιῶν, γιὰ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα τὸ παιδί δέν γνωρίζει τὴ διαδικασία λήψης ἀποφάσεων μεταξύ ὀμοίων.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφερόμενα καί σημαντικὴ εἶναι ἡ σχέση ποὺ διαπιστώθηκε μεταξύ ἀντρικότητας σὸτό ἀγόρι καί στάσης τῆς μητέρας ἀναφορικά μέ τὴν ἀντρικότητα τοῦ γιοῦ της. Ὅπως μᾶς πληροφοροῦν ὀ Marsden (1965) καί Ferris καί Robinson (1976), ὀ ἴδιες ὀ μητέρες ἀνησυχούσαν, γιὰ τὴν ἔταν δέν ἦταν σέ θέση νά προσφέρουν στὰ ἀγόρια τους τὸ παράδειγμα ἀντρικῆς συμπεριφοράς ποὺ μπορεῖ νά προσφέρει ὁ πατέρας. Στὴν

κανονική οικογένεια ο πατέρας είναι εκείνος που με την ίδια τη συμπεριφορά του ενισχύει και προσδοκᾷ συμπεριφορά από τα παιδιά ανάλογη με το φύλο τους. Στο σπίτι με απουσία πατέρα η μητέρα πρέπει να αναλάβει και το ρόλο αυτό του πατέρα και είναι πολύ σημαντικό για την όμαλη ανάπτυξη του παιδιού το πόσο καλά μπορεί να εκπληρώσει αυτό το ρόλο. 'Αν η μητέρα επιτρέπει με τη συμπεριφορά της την ανάπτυξη υπερβολικής συναισθηματικής εξάρτησης στο γιό της, ένδεχεται να μην αναπτύξει ικανοποιητικά την αντρικότητα του το άγורי και να παρουσιάζει συμπτώματα γυναικείας συμπεριφοράς. 'Ο McCord και οι συνεργάτες του (1962) παρουσιάζουν τέτοιες περιπτώσεις γυναικείων συμπτωμάτων στη συμπεριφορά των αγοριών με απουσία πατέρα, σαν αποτέλεσμα της συμπεριφοράς της μητέρας. Διαπιστώναν π.χ. ότι άγوريا που ανατράφηκαν από ψυχρές μητέρες ή μητέρες που αποδοκιμάζουν τα παιδιά τους (άνωμαλη μητρική συμπεριφορά) παρουσίασαν συμπτώματα γυναικείας συμπεριφοράς, ενώ άγوريا που ανατράφηκαν από ισορροπημένες, όμαλές μητέρες δεν έδειξαν τέτοια συμπτώματα. 'Ο Biller (1974) προσθέτει ότι ψυχικά υγιείς μητέρες μπορούν να εξουδετερώσουν μερικές από τις συνέπειες της απουσίας του πατέρα.

Γιά να εκτιμήσουν τη δυνατότητα της μητέρας να ενθαρρύνει ή να αποθαρρύνει αντρική συμπεριφορά στο γιό της, οι Biller και Bahn (1971) χρησιμοποίησαν ένα κριτήριο αυτοεκτίμησης και ένα κριτήριο ενθάρρυνσης τυπικής αντρικής συμπεριφοράς (επιθετικότητα-ανεξαρτησία). Στην ομάδα των κανονικών παιδιών (χωρίς απουσία πατέρα) και στην ομάδα των παιδιών με «όμιμη» απουσία πατέρα (μετά την ηλικία των πέντε ετών) δεν διαπιστώθηκε καμιά σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά κριτήρια, ενώ αντίθετα παρατηρήθηκε σχετική συνάφεια στην ομάδα με «πρωίμη» απουσία (πριν το πέμπτο έτος της ηλικίας). Δεν αποκλείεται επομένως η γενική ενδαισθησία, που παρουσιάζουν τα πρώτα πέντε χρόνια στις επιδράσεις της απουσίας του πατέρα, που γενικά παρατηρείται στις σχετικές έρευνες (βλ. Κοντογιώργος, 1977), να οφείλεται κατά ένα μέρος στη σχέση μητέρας-παιδιού κατά την ηλικία αυτή.

'Ο Biller (1974) παρατηρεί ότι στην οικογένεια με χαμηλή διαθεσιμότητα (παρουσία) του πατέρα είναι πολύ πιθανή μιά στενή σχέση μητέρας-παιδιού, ιδιαίτερα κατά τη βρεφική και νηπιακή ηλικία, και ότι με αυτή τη σχέση συνδέονται ανεπαρκής ανάπτυξη του ρόλου του φύλου, έλλειψη προσαρμογή στην ομάδα και συναισθηματική διαταραχή.

'Ενα συνηθισμένο αποτέλεσμα αυτής της στενής σχέσης μητέρας-παιδιού στο σπίτι με απουσία πατέρα είναι η υπερπροστατευτικότητα της μητέρας. Κατά την παρουσία του πατέρα η τάση αυτή της μητέρας αποθαρρύνεται, ενώ αντίθετα ενθαρρύνεται το παιδί να ανεξαρτητοποιηθεί· οι πατέρες δυσανασχετούν να βλέπουν τα παιδιά τους να υπερπροστατεύονται. 'Αντίθετα, κατά την απουσία του πατέρα αυξάνει ή πιθανότατα ν' άνησχυει η μητέρα μήπως τραυματισθεί το παιδί—ιδίως το μωρό—και να το υπερπροσταθεί. 'Ο Stoltz και οι συνεργάτες του (1954) αναφέρουν ότι μητέρες χωρίς άντρα τείνουν να περιορίζουν τις κινητικές

δραστηριότητες των παιδιών τους σε μεγαλύτερο βαθμό από μητέρες που είχαν τον άντρα στο σπίτι τους. 'Επίσης, ο Tiller στη δική του μελέτη (βλ. Lynn και Sawrey, 1959) αναφέρει ότι οι γυναίκες των ναυτικών δείχνουν μεγαλύτερη υπερπροστατευτικότητα, όπως φάνηκε από τις άπαντήσεις των ίδιων των γυναικών και των παιδιών τους στις συνεντεύξεις στο τέντ με το παιχνίδι της κούκλας.

Φαίνεται λογικό λοιπόν να δεχτούμε ότι άγوريا που στερούνται τον πατέρα τους και υπερπροστατεύονται από τη μητέρα τους πιθανόν να παρουσιάζουν προβλήματα στη σεξουαλική τους συμπεριφορά. 'Αλλά η υπερπροστατευτικότητα της μητέρας μπορεί να είναι βλαβερή και για τα κορίτσια. 'Η Hetherington (1971), σε μιά μοναδική στο είδος της έρευνα με έφηβα κορίτσια χωρίς πατέρα λόγω θανάτου ή διαζυγίου, έδειξε ότι και οι δύο ομάδες κοριτσιών είχαν δυσκολίες στις σχέσεις τους με τα άγوريا, και μάλιστα για υπερπροστατευτικές μητέρες και στις δύο περιπτώσεις.

'Η υπερπροστασία συνήθως συνδέεται με υπερβολική στοργή, όχι όμως απαραίτητα. Τα παιδιά με απουσία πατέρα κάνουν διαφορετικά σχόλια για τη στοργικότητα ή αδοτηρότητα της μητέρας: μερικά άναφέρουν υπερβολική στοργικότητα και άλλα υπερβολική πειθαρχία και άσκηση δύναμεις (επιβολής). Στη μελέτη του Hoffman (1971) πάνω στην εξέλιξη της συνειδησεως, τα παιδιά με απουσία πατέρα ανέφεραν ότι οι μητέρες τους έδειχναν λιγότερη στοργή. 'Αντίθετα, τα κορίτσια ανέφεραν ότι οι μητέρες τους έδειχναν περισσότερη στοργή. 'Αν οι διαφορές αυτές είναι πραγματικές και δεν οφείλονται στις διαφορετικές προσδοκίες των παιδιών, μπορούμε να διαπιστώσουμε την άποψη ότι η μοναχική μητέρα ενδιαφέρεται για άμση συμμόρφωση με τις επιθυμίες της, που επιτυγχάνεται ευκολότερα με το κορίτσι παρά με το άγורי· επομένως, ένα μεγάλο μέρος της επικοινωνίας μητέρας-γιού μπορεί να στρέφεται γύρω από θέματα πειθαρχίας και έτσι μένει λιγότερος χρόνος για συναισθηματική έπαφή.

Οι Crain και Stamm (1965) εξέτασαν πώς τα παιδιά πατέρων με διακοπόμενη απουσία—μέλη υποβρυχίου στόλου—βλέπουν τη συμπεριφορά της μητέρας σε σύγκριση με παιδιά χωρίς απουσία πατέρα. Το τέντ περιλάμβανε δύο κλίμακες: έξουσία και άγανη.

Στην κλίμακα έξουσίας δεν παρατηρήθηκε διαφορά εκτίμησης της μητρικής συμπεριφοράς από τις δύο ομάδες παιδιών· αντίθετα, στην κλίμακα άγανης τα παιδιά με απουσία πατέρα παρουσίασαν τις μητέρες τους λιγότερο στοργικές και ζεστές από τα άλλα παιδιά. 'Εν τούτοις, η διαφορά αυτή δεν παρατηρήθηκε σε μιά άλλη μέτρηση με παρόμοιο τέντ. Οι Crain και Stamm εξέτασαν διάφορες εναλλακτικές ερμηνείες για τις μικρές και γενικά μη σημαντικές διαφορές που παρατηρήσαν, όπως το μικρό και άκανόνιστο διάστημα της πατρικής απουσίας, και τη συνειδητή προσπάθεια εκ μέρους των γονιών να εξουδετερώσουν τις άρνητικές επιπτώσεις της απουσίας του πατέρα.

Στη μελέτη των Marsella et al. (1974), οι πατέρες—μέλη πυρηνικού υποβρυχίου στόλου—απουσιάζαν για κανονικά και ισόχρονα διαστήματα, συγκεκριμένα

τρῆς μῆνες στή θάλασσα καί τρεῖς μῆνες στό σπίτι. Ὁ Marsella μέ τούς συνεργάτες του χορήγησαν στίς γυναῖκες 34 ἀντρώπων ὑποβρυχίων τῷ Κριτήριο Συμπεριφορᾶς Γονέων (Parental Attitude Research Instrument) τῶν Schaefer καί Bell (1958) καί μελέτησαν τίς ἀλλαγές στή συμπεριφορά τῆς μητέρας κατά τή διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἀντρα στή θάλασσα (ἀπουσία) καί τῆς παρουσίας του στό σπίτι. Διαπίστωσαν ὅτι ἡ κυριαρχία καί ὁ ἔλεγχος τῆς μητέρας, καθὼς ἐπίσης καί ἡ δυσαρέσκεια ἀπό τὸ γάμο καί ὁ διενέξεις μεταξύ τῶν συζύγων, εἶναι συχνότερα φαινόμενα κατά τήν παρουσία τοῦ πατέρα στό σπίτι.

Οἱ μελέτες αὐτές τῶν Marsella et al., τῶν Crain καί Stamm καί τοῦ Tiller στή Νορβηγία εἶχαν ὡς ἀντικείμενο τίς ἐπιδράσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ πατέρα (ναυτικοῦ, φαλινοκωνηγοῦ ἢ ἀξιωματικοῦ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ) στή συμπεριφορά τῆς μητέρας. Ἐνῶ ὁμοῦς ὁ Tiller καί ὁ Crain καί Stamm συγκρίναν τή συμπεριφορά τῶν γυναικῶν τῶν ναυτικῶν μέ τή συμπεριφορά ἄλλων γυναικῶν πού εἶχαν πάντα κοντά τους τόν ἀντρα τους, ὁ Marsella καί ὁ συνεργάτες του μελέτησαν τίς ἀλλαγές στή συμπεριφορά τῆς μητέρας ἀπό τήν ἀπουσία-παρουσία τοῦ ἀντρα τῆς. Γι' αὐτό καί ὁ ἔρμηνευσ ἔχει δυνάμεις πού δίνουν στά εὐρήματα τους εἶναι διαφορετικῆς καί ἰδιαίτερα ἐνδιαφερόμενης. Ἐτσι, τῆ μεγαλύτερη αὐταρχικότητα καί ἔλεγχος τῆς μητέρας κατά τή διάρκεια τῆς παρουσίας τοῦ πατέρα στό σπίτι ἀπέδωσαν: ἡ στή συμπεριφορά τοῦ πατέρα, πού σάν στρατιωτικὸς ἐνθαρρύνει αὐταρχικὴ καί κυριαρχικὴ συμπεριφορά· ἡ στή συνειδητὴ προσπάθεια ἀπὸ μέρος τῆς μητέρας νά ἐξουδετερώσει τὴν ἀνεκτικότητα πού δείχνει ὁ πατέρας κατά τή διάρκεια τῆς βραχυχρόνιας παραμονῆς του στό σπίτι· ἡ στή προσπάθειά τῆς νά κερδίσει τήν προσοχὴ τοῦ ἀντρα τῆς ἐλέγχοντας τὸ βαθμὸ ἐπικοινωνίας πατέρα-παιδιοῦ.

Ὅσο γιὰ τή μεγαλύτερη δυσαρέσκεια πού ἐκφράζει ἡ μητέρα γιὰ τὸ γάμο τῆς ἢ τίς συχνότερες διενέξεις πού ἔχει μέ τόν ἀντρα τῆς κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς του στό σπίτι, ἀρκεῖ ἀπλῶς νά σκεφτοῦμε ὅτι μόνονα κατά τήν παρουσία τοῦ ἀντρα τῆς καὶ ὁ συνεργάτης ἢ ἡ γυναῖκα πού ἀνατρέφει μοναχὰ τὰ παιδιὰ τῆς, δταν ἐκεῖνος λείπει μακριά, νά τοῦ μεταδώσει, συχνά μέ ἐντονό τρόπο, τίς ἀνησυχίες τῆς καί τίς δυσκολίες πού συναντᾷ ἀνατρέφοντας μοναχὰ τὰ παιδιὰ τῆς· καί αὐτό μπορεί νά ὀδηγεῖ σὲ ἐντονες συζητήσεις καί διενέξεις.

Ὁ Marsella καί ὁ συνεργάτης του ἐξέτασαν ἀκόμα τὸ ἐνδεχόμενο νά ἐπηρεάζουν τή συμπεριφορά τῆς μητέρας καί ὁ μεταβολές τῆς συμπεριφορᾶς τῶν παιδιῶν κατά τίς ἐναλλασσόμενες περιόδους τῆς ἀπουσίας-παρουσίας τοῦ πατέρα.

Γενικά, δταν κάποιος ἐξετάζει τίς ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στό παιδί, πρέπει νά λαβαίνει ὑπόψιν του καί τίς ἐπιδράσεις στή μητέρα καί τὸ ἀντίθετο· καί ἀκόμα νά προσέχει μήπως καί ἄλλοι ἐξωτερικοὶ παράγοντες παίζουν κάποιο ρόλο.

Ὁ καθηγητὴς Biller (1974) π.χ. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σειρά γεννήσεως, ἡ ἡλικία καί τὸ φύλο τῶν ἀδελφῶν, ὅπως καί ἡ ὑπαρξὴ ἄλλων ἀντρικῶν μοντέλων στό

σπίτι, μπορεί νά ἐπηρεάζουν μαζί μέ τή συμπεριφορά τῆς μητέρας τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ πού γνωρίζει ἀπουσία πατέρα. Ὁ Biller ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ πιθανότητα μητρικῆς ὑπερπροστασίας στό σπίτι μέ ἀπουσία πατέρα αὐξάνει στήν περίπτωση τῶν μοναχογιῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πιθανότητα γιὰ στενὴ ἐπαφὴ μητέρας-γιου, γιὰ ἐξάρτηση καί γιὰ μητρικὴ ὑπερπροστασία μειώνεται, δταν τὸ ἀγόρι ἔχει συχνές ἐπαφές μέ ἄλλα ἀδέλφια (ἰδιαίτερα ἀγόρια) καί φίλους.

Ὁ Start καί Start (1974) ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ μητέρες δίνουν στό πρωτότοκο διαφορετικὴ ἀνατροφή ἀπὸ τὰ ὑπερότοκα καί ἰδιαίτερα ἀπαιτοὺν περισσότερη πειθαρχία καί κατευθυνόμενη συμπεριφορά ἢ ἔχουν ὑψηλότερες προσδοκίες. Μερικοὶ ἐρευνητὲς ἀναφέρουν ὅτι ὁ προσδοκίης καί ὁ φιλοδοξίης τῆς μητέρας μπορεί νά εἶναι μεγαλύτερες στήν οἰκογένεια χωρὶς πατέρα παρά στήν κανονικὴ οἰκογένεια, ἀνεξάρτητα βέβαια ἀπὸ τίς πραγματικὲς ἐπιτυχίες τῶν παιδιῶν (βλ. π.χ. McCord et al., 1962· Gregory, 1965· Biller, 1974). Τέλος, δέν πρέπει νά παραβλέπουμε τὸ ὅτι ἡ συμπεριφορά καί ὁ προσδοκίης τῆς μητέρας τόσο στό κανονικὸ σπίτι ὅσο καί στό σπίτι μέ ἀπουσία πατέρα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τήν κοινωνικοοικονομικὴ κατάσταση τῆς οἰκογένειας.

Ἐπομένως, δταν ἐξετάζει κανεὶς τίς ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στή συμπεριφορά καί τὴ στάση τῆς μητέρας, ὅπως καί στήν ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν, θά πρέπει νά ἔχει ὑπόψη του τούς ἐνδιάμεσους, διαφοροποιητικὸς παράγοντες, ὅπως αὐτοὺς πού μνημονεύσαμε παραπάνω.

4. ἡ ἔρευνα

Στὴν ἔρευνα πού περιγράφεται σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία μελέτησαν τίς ἐπιδράσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ ναυτικοῦ πατέρα στή συμπεριφορά τῆς μητέρας. Στὴν ἀρχὴ σκέφτηκα νά ἀκολουθήσω τὴ μέθοδο τῶν Marsella et al. (1974), συγκρίνοντας τίς ἐκδηλώσεις τῆς συμπεριφορᾶς τῆς μητέρας κατά τίς ἐναλλασσόμενες περιόδους παρουσίας-ἀπουσίας τοῦ πατέρα, ἀλλὰ σύντομα διαπίστωσα ὅτι ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὸ σπίτι τῶν περισσότερων ναυτικῶν τῆς περιοχῆς ἦταν ἀκανόνιστη καί διάφορης διάρκειας (βραχυχρόνια γενικά). Γι' αὐτό καί ἀκολούθησα τὴ μέθοδο τῆς ἔρευνας τῶν Crain καί Stamm (1965), συγκρίνοντας τὴ συμπεριφορά γυναικῶν ναυτικῶν καί μὴ ναυτικῶν μέ τὸ κριτήριον συμπεριφορᾶς πού χρησιμοποίησε ὁ Marsella μέ τούς συνεργάτες του.

Σκοπὸς μού ἦταν νά διαπιστώσω κατά πόσο ἡ διακοπτόμενη ἀπουσία τοῦ ναυτικοῦ πατέρα ἐπηρεάζει τὴ συμπεριφορά τῆς μητέρας πρὸς τὸ παιδί καί ἂν ἀκόλουθα ἐπηρεάζει ἑμμεσα τὸ ἴδιο τὸ παιδί. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας θά μέ βοηθοῦσαν νά δώσω κάποια ἀπάντηση στὰ ἐρωτηματικὰ πού εἶχε ἀφήσει ἡ πρώτη μου ἔρευνα (Κοντογιώργος, 1977) ἀναφορικὰ μέ τούς ἰδιαιτέρους τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἀσκεῖ τίς ἐπιδράσεις τῆς στήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ.

4.1. *Η μέθοδος*

α. Τό δείγμα της έρευνας

Στην έρευνα έλαβαν μέρος οι μητέρες τών μαθητών τών δύο τελευταίων τάξεων τριών δημοτικών σχολείων τού Πειραιά, ναυτικού κέντρου τής πατρίδας μας μέ πολλούς ναυτικούς κατοίκους.

Σύμφωνα μέ στοιχεία τής Στατιστικής Ύπηρεσίας (ΕΣΥΕ, 1977), 56.000 Έλληνες εργάζονταν τó 1976 σέ πλοία υπό έλληνική σημαία 100 κόρων και άνω. Σέ αυτά πρέπει νά προσθέσουμε τούς Έλληνες ναυτικούς πού εργάζονται σέ πλοία υπό ξένη σημαία, εκείνους πού έχουν ταυτότητα ναυτικού και μπαρκάρουν κατά άραιο χρονικά διαστήματα, καθώς επίσης και τούς Έλληνες ψαράδες, πού δέν είναι μέν ναυτικοί, μέ τή στενή έννοια τού δρου, εργάζονται όμως στή θάλασσα και συχνά λείπουν άπό τό σπίτι τους γιά μερικές ημέρες. Κατά διάφορες εκτιμήσεις, οι Έλληνες ναυτικοί φτάνουν τίς 120.000, ενώ αυτοί πού έχουν βιβλιário και μπορούν νά ταξιδέψουν ξεπερνούν τίς 200.000 (στοιχεία τής Πανελλήνιας Ένωσης Συζύγων Άξιωματικών τού Έμπορικου Ναυτικού, ΠΕΣΑΕΝ).

Τά σχολεία πού περιέλαβα στή μελέτη μου βρίσκονται στις βορειοδυτικές συνοικίες τού Πειραιά. Τό ένα μάλιστα, σέ μία άπό τίς πού φτωχές συνοικίες άπό τίς 97 μητέρες συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 91 και άπό αυτές 26 (δηλ. 27%) είχαν άντρες ναυτικούς, κυρίως σέ κατώρες θέσεις (έξι μόνο ήταν άξιωματικοί). Τά άλλα δύο σχολεία βρίσκονται σέ σχετικά καλύτερες περιοχές τής πόλης, μέ μίγμα οικογενειών εργατικής και μεσαίας τάξης. Άπό τίς 29 μητέρες τών μαθητών τής έκτης τάξης τού ένος σχολείου συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 27 και άπό αυτές οι πέντε (δηλ. 18%) είχαν άντρες ναυτικούς, δύο σέ κατώρες θέσεις και τρείς άξιωματικούς. Άπό τίς 61 μητέρες τών μαθητών τού τρίτου σχολείου συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 57 και άπό αυτές οι έντεκα (δηλ. 18%) είχαν άντρες ναυτικούς, όχτώ σέ κατώρες θέσεις και τρείς άξιωματικούς.

Συγκεντρωτικά, άπό τίς 175 μητέρες πού συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 42 (ποσοστό 22%) είχαν άντρες ναυτικούς, 30 σέ κατώρες θέσεις μέ μόρφωση δημοτικού και 12 σέ ανώτερες (άξιωματικούς) μέ γυμνασιακή ή και μεταγυμνασιακή μόρφωση. Άπό τίς μητέρες αυτές μόνο τρείς εργάζονταν έξω άπό τό σπίτι (ποσοστό 7%).

Άπό τίς 133 γυναίκες μή ναυτικών 15 εργάζονταν έξω άπό τό σπίτι (ποσοστό 11%). 42 άπό τούς άντρες τους (δηλ. 32%) άσκούσαν έλευθερα επαγγέλματα ή ήταν υπάλληλοι γραφείου μέ γυμνασιακή ή μεταγυμνασιακή μόρφωση. Σ' αυτούς αντιστοιχεί ή ομάδα τών άξιωματικών ναυτικών· τά ποσοστά είναι περίπου τού ίδια (32% και 29% αντίστοιχα). Η μέση εκπαίδευση (σέ χρόνια και μήνες) τών γυναικών ναυτικών ήταν 7 χρόνια και 2 μήνες και τών γυναικών μή ναυτικών 7 χρόνια και 5 μήνες. Ούτε αυτή ούτε καμία άλλη άπό τίς διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες μητέρων είναι στατιστικά σημαντική (βλ. Πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Χαρακτηριστικά τών δύο ομάδων μητέρων

Παράγοντας	Γυναίκες ναυτικών (N=42)	Γυναίκες μή ναυτικών (N=133)
Κοινωνικοοικονομικό επίπεδο	Έργατική τάξη 71%	Έργατική τάξη 68%
Μεσαία τάξη 29%	Μεσαία τάξη 32%	
Άπασχόληση τής μητέρας	7%	11%
Έκπαίδευση τής μητέρας	7.2	7.5
Ήλικία τής μητέρας	37.3	37.1
Ήλικία τού πατέρα	42.5	42.3
Χρόνια γάμου	15.1	14.6
Άριθμός παιδιών στήν οικογένεια	2.4	2.3
Ήλικία τών παιδιών (Μ.Ο.)	11.2	11.0

β. Τά ερωτηματολόγια

Γιά τή μελέτη τής συμπεριφοράς τών μητέρων χρησιμοποιήσα, προσαρμοσμένο, τó Κριτήριο Συμπεριφοράς Γονέων (Parental Attitude Research Instrument) στήν τελική του μορφή IV, πού κατασκεύασαν οι Schaefer και Bell (1958) μέ βάση τά δοκιμαστικά σχέδια I, II και III. Τό Κριτήριο αυτό είναι ένα ερωτηματολόγιο άπό 23 ύποκλίμακες μέ πέντε ερωτήσεις ή κάθε μία, διαφοροποιημένες και διασκορπισμένες έτσι πού νά ήν επηρεάζεται αυτός πού τό συμπληρώνει άπό τίς απαντήσεις πού έχει ήδη δώσει σέ προηγούμενες συγγενικές ερωτήσεις. Οι Marsella et al. (1974) όμαδοποίησαν τίς 23 ύποκλίμακες και πήραν «παράγοντες μετρικής συμπεριφοράς» γύρω άπό περιοχές πού θά μπορούσαν νά όνομαστούν: Σχέσεις Συζύγων, Μητρική Κυριαρχία, Μητρική Ύπερπροστατευτικότητα, Κοινωνικοποίηση και Σεξουαλική Άγωγή.

Στήν έλεύθερη μετάφραση-προσαρμογή τού PARI φρόντισα νά δώσω τó μήνυμα κάθε ερώτησης σέ συσχέτιση μέ τή γενικότερη περιοχή συμπεριφοράς· δέν μπορώ φυσικά νά ισχυριστώ ότι ή προσπάθειά μου αυτή ήταν άπόλυτα πετυχημένη. Στήν άρχή τού ερωτηματολογίου (βλ. Παράρτημα) υπάρχουν μερικές γραπτές οδηγίες, όπως και στό άγγλικό πρωτότυπο. Πέρα άπό τίς γραπτές οδηγίες έξήγησα και προφορικά στά ύποκειμενα, κατά περίπτωση, πώς νά δώσουν τίς απαντήσεις τους, κλείνοντας σέ ένα κύκλο τήν απάντησή τους: Σ (συμφωνώ άπόλυτα), σ (συμφωνώ άπλώς), δ (διαφωνώ) και Δ (διαφωνώ άπόλυτα). Οι αντίστοιχοι βαθμοί κάθε απάντησης είναι: 4, 3, 2 και 1. Δηλαδή τό μεγαλύτερο δυνατό σκόρ σέ κάθε ύποκλίμακα είναι 20 και τό μικρότερο 5. Φυσικά, δέν υπάρχουν σωστές και έσφαλμένες απαντήσεις, και ή διαβάθμιση έχει ένδιαφέρον μόνο γιά τήν άνάλυση τών αποτελεσμάτων.

Στό τέλος τού κριτηρίου πρόσθεσα ένα πρόχειρο ερωτηματολόγιο (βλ. Παράρτημα) μέ ερωτήσεις άναφορικά μέ χαρακτηριστικά τών ύποκειμένων και τών οικογενειών τους (ήλικία, εκπαίδευση, ήλικία γάμου, παιδιά

και ηλικία του άντρα). Οι τρεις τελευταίες έρωτήσεις αναφέρονται στις αντιδράσεις της μητέρας και των παιδιών στην άπουσία του άντρα/πατέρα, όπως ή ίδια ή μητέρα τις βλέπει.

γ. Χορήγηση των έρωτηματολογίων

Τά έρωτηματολόγια τά χορήγησα την άνοιξη του 1979. Στην άρχή σκέφτηκα νά συνδυάσω χορήγηση έρωτηματολογίων και συνέντευξη, όμως λόγω της έκτασης των έρωτηματολογίων κάτι τέτοιο θά άπαιτούσε πολύ χρόνο, πολύτιμο στις μοναχές μητέρες, ενώ θά μείωνε την αντικειμενικότητα που έπεδίωκα μέ ένα δοκιμασμένο κριτήριο συμπεριφοράς, χωρίς νά έγγυάται τά πλεονεκτήματα μιάς καλά οργανωμένης συνέντευξης. Γι' αυτό, οι μητέρες συμπλήρωσαν τά έρωτηματολόγια μόνες τους στό σπίτι τους σύμφωνα μέ τίς γραπτές και προφορικές οδηγίες, σού προηγούμενες είχα δώσει, και τίς έξηγήσεις που έδινα κατά περίπτωση.

Η άπουσία των ναυτικών της μελέτης μας είναι τόσο άκανόνιστη σέ διάρκεια—βραχυρόχρονη συνήθως—πού δέν ήταν δυνατόν νά επιτευχθεί ό δρος που άρχικά είχα θέσει: στις γυναίκες των ναυτικών νά χορηγηθούν τά έρωτηματολόγια δύο φορές (μιά κατά την άπουσία — μιά κατά την παρουσία του άντρα) ή νά συμπληρωθούν μόνο κατά τίς διάρκειες της άπουσίας του άντρα. Έτσι, και στις γυναίκες των μη ναυτικών και στις γυναίκες των ναυτικών τά έρωτηματολόγια χορηγήθηκαν μιά φορά, ανεξάρτητα από την άπουσία ή την παρουσία του άντρα από τό σπίτι κατά τό χρόνο της χορήγησης. Στην πραγματικότητα, στις 27 από τίς 42 περιπτώσεις ναυτικών ό πατέρας/άντρας άπουσίαζε από τό σπίτι κατά τό χρόνο της χορήγησης των έρωτηματολογίων. Όμως ή πραγματική άπουσία του πατέρα κατά τό χρόνο εξέτασης της συμπεριφοράς της μητέρας δέν φαίνεται νά είναι ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας, γιατί ή έναλλαγή άπουσίας-παρουσίας στις πού πολλές περιπτώσεις λάβαινε χώρα κάθε μιά ή δύο βδομάδες.

Οι μητέρες, τόσο οι γυναίκες των ναυτικών όσο και οι γυναίκες των μη ναυτικών, έλαβαν μέ ένδιαφέρον μέρος στην έρευνα και συμπλήρωσαν πρόθυμα τά έρωτηματολόγια (οί 175 από τίς 187). Ίδιαίτερα οι γυναίκες των ναυτικών έδειξαν νά έχουν συνειδητοποιήσει τά προβλήματα, τά δικά τους και των παιδιών τους, πού ή άπουσία του ναυτικού άντρα/πατέρα δημιουργεί, όπως φαίνεται από τίς άπαντήσεις πού έδωσαν στις σχετικές έρωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου (πρβ. και σχετικές συνεντεύξεις της προόδου της ΠΕΣΑΕΝ).

4.2. Άποτελέσματα και συζήτηση

Οι άπαντήσεις των υποκειμένων βαθμολογήθηκαν μέ τους βαθμούς 4, 3, 2 ή 1 και γιά κάθε υποκλίμακα βγήκε ένα συνολικό σκορ από τό άθροισμα των βαθμών δέν πέντε άπαντήσεων του κάθε υποκειμένου και ό μέσος όρος από τίς άπαντήσεις όλων των υποκειμένων.

Έγιναν δύο αναλύσεις: πρώτα μέ όλα τά υποκειμενα (μητέρες και των τριών σχολείων) και μετά μέ τίς

μητέρες μόνο των δύο «καλών» σχετικά σχολείων. Γιά την έκτιμηση της στατιστικής σημαντικότητας των άποτελεσμάτων (διαφορών ανάμεσα στις δύο ομάδες), χρησιμοποιήσα τό t-τέστ (independent-subjects design).

α. Έπιδράσεις της διακοπτόμενης άπουσίας του πατέρα στή συμπεριφορά της μητέρας

Η πρώτη άνάλυση των άπαντήσεων των δύο ομάδων μητέρων έδωσε ελάχιστες σημαντικές διαφορές, ενώ ό περ σότερες διαφορές ήταν μηδανικές μέ $t < 1$ (βλ. Πίνακα 2). Μόνο δύο διαφορές είναι σημαντικές στό συμβατικό επίπεδο σημαντικότητας 5%: στην υποκλίμακα 8 «Αδστροφήτητα», μέ μεγαλύτερο μέσο όρο στις γυναίκες των ναυτικών (13,97 έναντι 12,07), και στην υποκλίμακα 22 «Επιτάχυνση της ανάπτυξης», μέ μεγαλύτερο μέσο όρο πάλι στην ομάδα των ναυτικών των ναυτικών (16,31 έναντι 15,14). Μιά ακόμα διαφορά, στην υποκλίμακα 15 «Ένθάρρυνση ένεργητικότητας», είναι σημαντική στό 10% επίπεδο έμπιστοσύνης, πού συχνά θεωρείται άρκετά ίκανοποιητικό γιά νά επιδέχεται κάποια συζήτηση. Έδώ ό μέσος όρος είναι μεγαλύτερος στις γυναίκες των μη ναυτικών (17,98 έναντι 17,11).

Οι διαφορές αυτές φανερώνουν ότι σέ σύγκριση μέ τίς γυναίκες των μη ναυτικών οι γυναίκες των ναυτικών, πού τον περισσότερο καιρό ζουν χωρίς άνδρες τους, άσκούν αδστροφήτο έλεγχο στά παιδιά τους και ίσως μέ τον τρόπο αυτό νά επιταχύνουν την ανάπτυξη τους (π.χ. μέ τό νά συνήθίζουν νά πηγαίνουν μόνο τους στην τουαλέτα σέ πολύ μικρή ηλικία — early toilet training). Άπό την άλλη μεριά, οι μητέρες αυτές δέν ένθαρρύνουν ένεργητικότητα στά παιδιά τους στό βαθμό πού ένθαρρύνουν οι μητέρες πού δέν έχουν ναυτικό άντρα— αυτό φαίνεται νά έρχεται σέ αντίθεση μέ τό προηγούμενο αποτέλεσμα, την τάση δηλαδή των ναυτικών των ναυτικών νά επιταχύνουν την ανάπτυξη του παιδιού.

Κατά την έρμηνεία του Marsella και των συνεργατών του, τά δύο πρώτα εδρήματα (αδστροφήτος έλεγχος και επιταχύνση της ανάπτυξης) είναι εκδηλώσεις μητρικής κυριαρχίας και έλέγχου. Κάτω από ένα τέτοιο πρίσμα φαίνεται λογικό νά δεχτούμε ότι ή μητέρα πού άσκει αδστροφή έλεγχο στά παιδιά της από τί βρεφική ηλικία είναι πολύ πιθανό νά έλέγχει ή νά περιορίζει και την ένεργητικότητα (δραστηριότητα) του παιδιού της άργότερα.

Γενικά, φαίνεται ότι οι μητέρες πού έχουν άντρα ναυτικό και άντάρηφον μοναχές τά παιδιά τους είναι πού αδστροφής (αυταρχικής) στά παιδιά τους από τίς μητέρες πού δέν έχουν άντρα ναυτικό. Στη σχετική βιβλιογραφία υπάρχουν ένδειξεις ότι οι μοναχές μητέρες είναι πού αυταρχικές στά παιδιά τους και πού άπαιτητικές από τίς μητέρες πού έχουν πάντα κοντά τους τους άντρες τους. Ό Gregory (1965) π.χ. ίσχυρίζεται ότι οι μοναχές μητέρες έχουν πού μεγάλες άπαιτήσεις από τά παιδιά τους σέ σύγκριση μέ τίς μητέρες στις «κανονικές» οικογένειες. Έπίσης ό Tiller στή μελέτη των ναυτικών οικογενειών στή Νορβηγία (βλ. Lynn και Sawrey, 1959) αναφέρει ότι οι γυναίκες των ναυτι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Άπουσία πατέρα και συμπεριφορά μητέρας. Μέσοι όροι απαντήσεων στις ύποκλιμακες του Κριτηρίου Συμπεριφοράς

A/A	Υποκλίμακες του PARI	Γυναίκες ναυτικών (N=42)	Γυναίκες μη ναυτικών (N=133)	Διαφορές
1	Ενθάρρυνση έκφρασης	17.00	17.08	t<1.0
2	Καλλιέργεια εξάρτησης	18.31	18.35	t<1.0
3	Απομόνωση της μητέρας	15.98	16.67	t=1.31, P>0.05
4	Σπάσιμο της βούλησης	17.55	17.63	t<1.0
5	Μαρτύριο	17.71	17.55	t<1.0
6	Φόβος τραυματισμού του μορφού	16.57	16.05	t=1.16, P>0.05
7	Συζυγικές διενέξεις	17.00	16.64	t<1.0
8	Αδυστηρότητα	13.97	12.07	t=2.08, P<0.05*
9	Νευρικότητα	15.17	15.25	t<1.0
10	Αποκλεισμός εξωτερικών επιδράσεων	16.62	16.79	t<1.0
11	Αποθέωση	16.71	16.35	t<1.0
12	Καταστολή επιθετικότητας	16.58	16.76	t<1.0
13	Απόρριψη του ρόλου της νοικοκυράς	13.76	13.46	t<1.0
14	Ίσότητα	16.05	16.36	t<1.0
15	Ενθάρρυνση ενεργητικότητας	17.11	17.98	t=1.66, P<0.10*
16	Αποφυγή επικοινωνίας	16.55	16.30	t<1.0
17	Αδιαφορία συζύγου	16.90	17.00	t<1.0
18	Καταστολή του σέξ	15.70	16.18	t<1.0
19	Υπεροχή της μητέρας	16.60	16.72	t<1.0
20	Επέμβαση	17.81	18.46	t=1.61, P>0.05
21	Συντροφικότητα και συμμετοχή	17.90	17.75	t<1.0
22	Επιτάχυνση ανάπτυξης	16.31	15.14	t=2.01, P<0.05*
23	Εξάρτηση της μητέρας	15.81	16.00	t<1.0

κών, περισσότερο από τις γυναίκες των μη ναυτικών, τείνουν να συνιστούν υπακοή και εδγένεια στα παιδιά τους. Στη μελέτη των Crain και Stamm (1965) τα παιδιά των ναυτικών χαρακτηρίσαν τις μητέρες τους λιγότερο στοργικές και ζεστές από ό,τι τα παιδιά των μη ναυτικών.

Ο Marsella και οι συνεργάτες του (1974), που χρησιμοποίησαν το Κριτήριο Συμπεριφοράς που χρησιμοποίησα κι εγώ, βρήκαν ότι οι γυναίκες των αξιωματικών του ναυτικού (υποβρύχιου στόλου) είναι περισσότερο αυταρχικές και απαιτητικές κατά την περίοδο παραμονής των αντρών τους στη στεριά. Όμως τα ευρήματα αυτής της μελέτης δεν μπορούν να συγκριθούν άμεσα με τα δικά μας, γιατί ο Marsella κι οι συνεργάτες του κοίταξαν για διαφορές στη συμπεριφορά της μητέρας κατά τις περιόδους παρουσίας και απουσίας του πατέρα/άντρα (home-duty rotation), ενώ ε-μείς ενδιαφερόμαστε για διαφορές στη συμπεριφορά γυναικών ναυτικών και μη ναυτικών. Στην ίδια μελέτη διαπιστώθηκαν σημεία συζυγικής δυσαρρέσκειας και διενέξεων κατά την περίοδο της παρουσίας του άντρα στο σπίτι. Στη δικιά μας έρευνα δεν διαπιστώθηκαν τέτοιες τάσεις μεταξύ των γυναικών των ναυτικών—άν και οι μικροδιαφορές δείχνουν ότι υπάρχουν και τέτοιες περιπτώσεις. Ο Tillen επίσης αναφέρει τάσεις ύ-

περπροστατευτικότητας των γυναικών των ναυτικών—άλλα και σ' αυτή την περιοχή δεν διαπιστώθηκαν διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων μητέρων της έρευνάς μας, όπως δείχνουν οι μέσοι όροι των σχετικών υποκλιμάκων 2 «Καλλιέργεια εξάρτησης» και 6 «Φόβος τραυματισμού του μορφού».

Τό μόνο συμπέρασμα που θά μπορούσαμε να διατυπώσουμε από την παραπάνω ανάλυση των αποτελεσμάτων είναι ότι οι μητέρες που έχουν άντρες ναυτικούς και ζουν γι' αυτό, τον περισσότερο καιρό, μόνες τους με τα παιδιά πιθανόν να είναι πιο αδύτηρες και πιο απαιτητικές από τις μητέρες που έχουν τους άντρες τους μαζί τους στο σπίτι. Φαίνεται ότι οι γυναίκες των ναυτικών—και κατά έκταση όλες οι μοναχές μητέρες—συναντούν δυσκολίες ανατρέφοντας μόνες τους τα παιδιά τους. Βλέπουν ότι είναι ανάγκη να είναι αδύτηρες με τα παιδιά τους, ιδιαίτερα τα αγόρια (βλ. Hoffman, 1971), και ότι πρέπει να παίξουν και τό ρόλο του πατέρα, που παραδοσιακά είναι πιο αυταρχικός και πιο απαιτητικός (πρβ. και τόν instrumental ρόλο της φανκτιοναλιστικής θεωρίας του Parsons).

Τό ότι δεν παρατηρήθηκαν άλλες σημαντικές διαφορές στη συμπεριφορά των δύο ομάδων μητέρων μπορεί να όφειλεται στην ακανόνιστη και γενικά μικρής διάρκειας άπουσία των ναυτικών συζύγων, που

δέν προκαλεῖ γι' αὐτό μεγάλες ἀλλαγές στή συμπεριφορά τῆς μητέρας, ὅπως ἐξηγοῦν καί οἱ Crain καί Stamm, ἢ τουλάχιστον ὄχι τόσο μεγάλες ὥστε νά γίνονται φανερές στίς ἀπαντήσεις τῶν μητέρων στό κριτήριο συμπεριφορᾶς πού χρησιμοποιήσαμε.

Πρέπει ἀκόμα νά προσθέσουμε ὅτι οἱ δύο ὁμάδες μητέρων δέν διέφεραν σημαντικά στούς ἄλλους ἀνεξάρτητους παράγοντες, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω. Ἀλλά καί ὁ παράγοντας πού μελετᾶμε, δηλαδή «ἀπουσία-παρουσία τοῦ ἄντρα», ἄν κρίνουμε ἀπό τά ἀποτελέσματα τῆς παραπάνω ἀνάλυσης, δέν φαίνεται νά διαφοροποιεῖ σημαντικά μεταξύ τῶν οικογενειῶν τῶν ναυτικῶν καί τῶν οικογενειῶν τῶν μῆ ναυτικῶν τῆ συμπεριφορά τῆς μητέρας.

Ἀλλά καθῶς ἀνέλυσα τά ἀποτελέσματα, παρατήρησα μιά διαφορά στίς ἀπαντήσεις τῶν μητέρων ἀπό τῆ «φτωχή» συνοικία καί τῶν μητέρων ἀπό τίς συγκριτικά «καλύτερες» συνοικίες. Ἐχοντας ὑπόψῃ τήν ἐπίδραση πού τὸ κοινωνικοοικονομικὸ περιβάλλον ἀσκεῖ γενικά στή διαμόρφωση τάσεων καί συμπεριφορᾶς, ἀποφάσισα νά περιορίσω τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιδράσεων τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ ναυτικοῦ ἄντρα στή συμπεριφορά τῶν μητέρων μόνο ἀπὸ τὰ δύο σχετικά καλὰ σχολεῖα τοῦ Πειραιᾶ, συνεκτιμώντας καί τῆ διαπίστωση τῆς προηγουμένης μελέτης μου (Κοντογιώργος, 1977) ὅτι οἱ ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα (ἐδῶ ἄντρα) εἶναι λιγότερο φανερές σὲ οικογένειες χαμηλοῦ γενικά κοινωνικοοικονομικοῦ ἐπιπέδου.

β. Ἐπιδράσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ πατέρα στὴ συμπεριφορά τῆς μητέρας σὲ δύο «καλὰ» σχολεῖα

Ὅπως καί στὴν προηγουμένη ἀνάλυση, ἐξέτασα πρῶτα τὰ χαρακτηριστικά τῶν δύο ὁμάδων μητέρων, δηλαδή γυναικῶν ναυτικῶν καί μῆ ναυτικῶν, στὰ δύο «καλὰ» συνοικιακὰ σχολεῖα τοῦ Πειραιᾶ. Τά στοιχεία αὐτὰ παρουσιάζονται στὸν Πίνακα 3.

Οἱ διαφορὲς πού παρατηροῦνται ἀνάμεσα στίς δύο ὁμάδες μητέρων δέν εἶναι τόσο μεγάλες, ὥστε νά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἔχουν ἐπηρεάσει τὰ ἀποτελέσματα. Ἀπὸ τοὺς ναυτικούς πατέρες ἐφτά ἦταν ἀξιωματικοὶ μὲ γυμνασιακὴ ἢ μεταγυμνασιακὴ μόρφωση (42%) τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ τῶν μῆ ναυτικῶν πατέρων, πού ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα καί τὴν ἐκπαίδευσή τους μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν «μεσαίας τάξης», ἦταν 38%. Παρατηροῦμε ὅτι στίς οικογένειες τῶν «καλῶν» συνοικιῶν ὑπάρχει ἓνα μεγαλύτερο ποσοστὸ οικογενειῶν «μεσαίας τάξης» ἀπ' ὅτι στὸ σύνολο τῶν οικογενειῶν πού ἐξετάσαμε. Τὸ ποσοστὸ τῶν μητέρων πού ἐργάζονται ἦταν καί ἐδῶ πολὺ χαμηλὸ καί στὴν ὁμάδα τῶν γυναικῶν ναυτικῶν καί στὴν ὁμάδα τῶν γυναικῶν μῆ ναυτικῶν (6% καί 7% ἀντίστοιχα). Στίς οικογένειες τῶν μῆ ναυτικῶν ἢ μέση ἡλικία τῶν παιδιῶν ἦταν κάπως μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μέση ἡλικία τῶν παιδιῶν τῶν ναυτικῶν, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ δέν θεωρήθηκε ἰδιαίτερα σημαντικὴ, ἀφοῦ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἢ τρία παιδιά τῶν οικογενειῶν ἦταν τῆς ἴδιας ἡλικίας (ἴδιας τάξης). Θὰ πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι στὰ δύο «καλὰ» σχολεῖα ἡ ἔρευνα περιορίστηκε σὲ μητέρες παιδιῶν τῆς ἑκτης τάξης μόνο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Χαρακτηριστικά τῶν δύο ὁμάδων στὰ «καλὰ» συνοικιακὰ σχολεῖα

Παράγοντας	Γυναῖκες ναυτικῶν (N=16)	Γυναῖκες μῆ ναυτικῶν (N=68)
Κοινωνικοοικονομικὸ ἐπίπεδο (ἐπάγγελμα καί ἐκπαίδευση συζύγου)	Ἐργατικὴ τάξη 58%	Ἐργατικὴ τάξη 62%
Ἀπασχόληση τῆς μητέρας	Μεσαία τάξη 42%	Μεσαία τάξη 38%
Ἐκπαίδευση τῆς μητέρας	6%	7%
Ἡλικία τῆς μητέρας	7.7	7.4
Ἡλικία τοῦ πατέρα	37.11	37.6
Χρόνος γάμου	42.9	42.8
Ἀριθμὸς παιδιῶν στὴν οἰκογένεια	14.7	14.9
Ἡλικία παιδιῶν	2.2	2.4
	10.3	11.1

Οἱ διαφορὲς τῶν δύο ὁμάδων μητέρων στό κριτήριο συμπεριφορᾶς πού χρησιμοποιήσαμε φαίνονται στὸν Πίνακα 4. Ὅπως βλέπουμε στὸν πίνακα, ἐπιανεμφανίστηκαν οἱ διαφορὲς πού παρατηρήσαμε στὴν ἀνάλυση τῶν ἀπαντήσεων τῶν ὑποκειμένων. Ἀπὸ τίς στατιστικὰ σημαντικὲς διαφορὲς στίς ὑποκλίμακες 8 «Ἀυστηρότητα» καί 22 «Ἐπιτάχυνση ἀνάπτυξης» ἐπιβεβαιώνεται ἡ μεγαλύτερη αυστηρότητα καί ἡ τάση γιὰ αυστηρότερο ἔλεγχο πού χαρακτηρίζουν τὴ συμπεριφορά τῶν μητέρων-γυναίκων ναυτικῶν σὲ σύγκριση μὲ τίς μητέρες-γυναῖκες μῆ ναυτικῶν. Στὴν ὑποκλίμακα 15 «Ἐνθάρρυνση ἐνεργητικότητας», ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ὁμάδων μητέρων δέν εἶναι τόσο μεγάλη, γιὰ νά εἶναι στατιστικὰ σημαντικὴ, εἶναι ὅμως στὴν ἴδια κατεύθυνση καί φανερότερη μιά μεγαλύτερη τάση γιὰ ἐνθάρρυνση ἐνεργητικότητας στίς γυναῖκες τῶν μῆ ναυτικῶν.

Παρατηρήθηκαν ἐπὶ πλέον τρεῖς ἄλλες σημαντικὲς διαφορὲς. Στὴν ὑποκλίμακα 6 «Φόβος τραυματισμοῦ τοῦ μωροῦ» (P<0,05), στὴν ὑποκλίμακα 11 «Ἀποθῶση τῆς μητέρας» (P<0,01) καί στὴν ὑποκλίμακα 18 «Καταστολὴ τοῦ σῆς» (P<0,05).

Οἱ γυναῖκες τῶν ναυτικῶν εἰδείξαν μεγαλύτερο φόβο πρόκλησης βλάβης στό μωρὸ (παῖδι τώρα) ἀπὸ τίς γυναῖκες τῶν μῆ ναυτικῶν. Οἱ κατασκευαστές τοῦ PARI, Schaefer καί Bell (1958), σημειώσανε διὰ αὐτὴ ἡ ὑποκλίμακα «κατασκευάστηκε ἀπὸ ἐνδιαφέρον, στίς κλινικὲς παρατηρήσεις, γιὰ τὴν ἐκδήλωση ἀσυνείδητων ἐχθρικών συναισθημάτων ἀπέναντι στὰ μωρὰ τους ἀπὸ ἄρρωστες ψυχικὰ μητέρες». Σύμφωνα μὲ τὴ φροῦντιανὴ θεωρία, αὐτὸ φαίνεται σάν ἓνας μηχανισμὸς ἀμυνῶν τοῦ ἐγῶ, ἓνας μηχανισμὸς ἀντίδρασης (reaction formation) τῆς ψυχικῆς ἀρρώστιας μητέρας, πού «ντώνει» μὲ ὑπερβολικὴ-παθολογικὴ ἀγάπη τὰ «ἐχθρικά» συναισθηματα ἀπέναντι στὸ παῖδι τῆς. Ὅμως κανένα ἄλλο σημάδι ψυχικῆς διαταραχῆς δέν παρατηρήθηκε στὴ συμπεριφορά τῶν γυναικῶν τῶν ναυτι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Άπουσία πατέρα και συμπεριφορά μητέρας στα δύο «καλά» σχολεία. Μέσοι όροι απαντήσεων στις υποκλίμακες του Κριτηρίου Συμπεριφοράς

A/A	Υποκλίμακες του PARI	Γυναίκες ναυτικών (N=16)	Γυναίκες μη ναυτικών (N=68)	Διαφορές
1	Ένθάρρυνση έκφρασης	17.38	17.22	t<1.0
2	Καλλιέργεια εξάρτησης	18.13	18.22	t<1.0
3	Άπομόνωση της μητέρας	16.06	16.79	t<1.0
4	Σπάσιμο της βούλησης	17.62	17.59	t<1.0
5	Μαρτύριο	18.50	17.39	t=1.40, P>0.05
6	Φόβος τραυματισμού του μορού	17.56	16.04	t=2.03, P<0.05*
7	Συζυγικές διενέξεις	16.94	16.60	t<1.0
8	Αυστηρότητα	14.37	12.56	t=2.16, P<0.05*
9	Νευρικότητα	15.94	15.18	t<1.0
10	Άποκλεισμός εξωτερικών επιδράσεων	17.69	17.07	t<1.0
11	Άποθωση	13.31	16.32	t=3.86, P<0.01*
12	Καταστολή επιθετικότητας	17.50	16.53	t=1.16, P>0.05
13	Άπόριψη του ρόλου της νοικοκυράς	13.06	13.87	t<1.0
14	Ίσότητα	16.00	16.65	t<1.0
15	Ένθάρρυνση ενεργητικότητας	17.19	17.79	t<1.0
16	Άποφυγή επικοινωνίας	16.62	16.47	t<1.0
17	Άδιαφορία συζύγου	17.06	17.50	t<1.0
18	Καταστολή του σέξ	14.25	16.26	t=2.00, P<0.05*
19	Υπεροχή της μητέρας	15.63	17.04	t=1.81, P<0.10*
20	Έπέμβαση	17.75	18.59	t=1.02, P<0.05
21	Συντροφικότητα και συμμετοχή	17.75	17.78	t<1.0
22	Επιτάχυνση ανάπτυξης	17.25	15.76	t=1.87, P<0.10*
23	Εξάρτηση της μητέρας	15.62	16.07	t<1.0

κόν, όπως θα μπορούσε να φανεί στις υποκλίμακες 9 «Νευρικότητα» και 5 «Μαρτύριο».

Ο υπερβολικός φόβος της μοναχής μητέρας, στις οικογένειες των ναυτικών, θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν ένα σημάδι υπερπροστατευτικότητας και έλεγχου που γενικά παρατηρούνται σε μοναχές μητέρες (βλ. Stoltz, 1954· Tiller στους Lynn και Sawrey, 1959· Κοιτογιώργος, 1977). Οι μητέρες που έχουν την τάση να έλεγχαν και να περιορίζουν τις κινήσεις και δραστηριότητες των παιδιών τους πιθανόν να κινούνται από φόβο μήπως κτυπήσουν τα παιδιά τους ή μήπως κι οι ίδιες τα τραυματίσουν, όσο είναι μικρά και τά «νταντεύουν» (π.χ. στο μπάνιο). Είναι επίσης λογικό να υποθέσουμε ότι οι μοναχές μητέρες, ακριβώς επειδή μεγαλώνουν τα παιδιά τους και φροντίζουν την οικογένειά τους μοναχές, χωρίς τη βοήθεια του άντρα τους, έχουν επίγνωση τόν αυξημένων ευθυνών τους και αυτό τις κάνει να άνησυχούν για την επάρκεια τους στο διπλό ρόλο της μητέρας και του πατέρα (πρβ. τις θέσεις τών: Glasser και Navarre, 1965· Marsden, 1969· Fergi και Robinson, 1976 καθώς και την ανάλυση στο προηγούμενο κεφάλαιο).

Η τελευταία εξήγηση συνδυάζεται και με τη μεγαλύτερη «Deification» (άποθώωση) τών γυναικών τών μη ναυτικών (P<0,01), που φανερώνει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και σιγουριά τών μητέρων στις μη

ναυτικές οικογένειες σε σύγκριση με τις μητέρες τών ναυτικών οικογενειών. Η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει και στο αποτέλεσμα της υποκλίμακας 19 «Ascendance of the mother» (Υπεροχή της μητέρας). Η αυξημένη αυτοπεποίθηση και σιγουριά τών γυναικών τών μη ναυτικών, ή καλύτερα ή μειωμένη αυτοπεποίθηση και σιγουριά τών γυναικών τών ναυτικών έχει την εξήγησή της στην άπουσία του άντρα στις οικογένειες τών ναυτικών. Η μητέρα της ναυτικής οικογένειας, στερούμενη τόν άντρα, την πηγή κύρους και δύναμης και ακόμα την έγγωση ασφάλειας και σιγουριάς, πιθανόν να μην αισθάνεται σίγουρη και ασφαλή στη θέση της σαν μορφή κύρους και σεβασμού στην οικογένεια—στην περίπτωση της μάλιστα αποκλειστικής, λόγω άπουσίας του πατέρα—πού κανονικά αισθάνεται ή μητέρα που έχει πάντα κοντά της τόν άντρα της και ιδιαίτερα όταν είναι σίγουρη για την αγάπη και την εκτίμησή του. Όπως σημειώνει και ή πρόεδρος της ΠΕΣΑΕΝ (έφημ. *Πρωινή Έλευθεροτυπία*, 15.8.79), «ή γυναίκα τών ναυτικών δέν διαθέτει αυτή την 'παρουσία', που θά εξασφάλιζε τις προϋποθέσεις για ήρεμη και ζεστή συμπεριφορά της μητέρας άεναντι στο παιδί της...».

Η έλλειψη αυτή της σιγουριάς και αυτοπεποίθησης μπορεί να δόνη τις μοναχές μητέρες στην προσπάθεια ισχυροποίησης της θέσης τους με αστηρούς

ελέγχους, περιορισμούς και απαγορεύσεις, που δπως είδαμε αποτελούν χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς τους προς το παιδί (τακτική ανατροφοδότησης).

Από τη σφαιρική αυτή εξέγηση των αποτελεσμάτων ξεφεύγει το αποτέλεσμα στην υποκλίμακα 15 «Καταστολή του σέξ». Κατά μέσο όρο, οι γυναίκες των ναυτικών έδειξαν ότι καταστέλλουν λιγότερο από τις γυναίκες των μη ναυτικών τού σέξ στα παιδιά τους. Θά πρέπει όμως νά διευκρινίσουμε ότι εδώ ο όρος «Καταστολή του σέξ» (Suppression of sex) δέν σημαίνει αυτό που θά ονομάζαμε «αποθάρρυνση σεξουαλικής συμπεριφοράς», στά άγώρα ή στά κορίτσια, που έπηρεάζει τή μάθηση του ρόλου του φύλου. Από τό περιεχόμενο των πέντε ερωτήσεων τής υποκλίμακας βλέπει κανέναν ότι μάλλον σημαίνει τή στάση τής μητέρας σέ δ.τι θά ονομάζαμε «σεξουαλική άγωγή» του παιδιού.

Η έλληνική κοινωνία γενικά, πρέπει νά τό παραδεχτούμε, βρίσκεται άκόμα σέ υπανάπτυξη σέ δ,τι άφορρά στή στάση και τίσ αντίδράσεις τής στά ταμπού του σέξ. Η σεξουαλική άγωγή των παιδιών και των έφηβων, έπισημα ή άνεπίσημα, στό σχολείο ή στην οικογένεια, και γενικά κάθε τι που έχει σχέση με τό σέξ άποφραύεται ή και καταστέλλεται. Αυτό βέβαια δέν ίσχυει, ή ίσχυει λιγότερο, σέ οικογένειες με προοδευτικές ιδέες σέ γενικά και ειδικά κοινωνικά θέματα, που συχνά δανείζεται ή νεοελληνική κοινωνία από τίσ αντίστοιχες ευρωπαϊκές. Ίδιαίτερα άσφαρ πρέπει νά γίνει εδώ σέ όσες οικογένειες ή σέ όσους έρχονται σέ έπαφή με άλλες προοδευτικότερες κοινωνίες.

Οι ναυτικοί μας ταξιδεύουν σέ δλο τόν κόσμο και έρχονται σέ έπαφή με ανθρώπους από διάφορες κοινωνίες και συνειδητά ή άσυνειδητά φέρνουν στην οικογένειά τους νέες ιδέες, που άναπόφευκτα έπηρεάζουν τή στάση και συμπεριφορά των άλλων μελών τής οικογένειας και ιδιαίτερα τής μητέρας. Επί πλέον, κι οι ίδιες οι γυναίκες των ναυτικών συχνά ταξιδεύουν μαζί με τούς άντρες τους, ίδιως οι γυναίκες των αξιωματικών, και αυτή ή έπαφή τους με τόν πολιτισμό άλλων λαών διευκολύνει τήν υιοθέτηση νέων ιδεών, μεταξύ των άλλων και γύρω από τή σεξουαλική άγωγή των παιδιών.

Θά ήταν χρήσιμο και ένδιαφέρον νά εξετάζαμε τήν έγκυρότητα αυτής τής άποψης στή στάση των ίδιων των παιδιών σέ θέματα σέξ, άλλα δέν είχε γίνει τέτοια πρόβλεψη κατά τό σχεδιασμό τής έρευνας. Ωστόσο, ποτε, είναι μία πολύ καλή περιοχή για μέλλοντική δουλειά.

Γιά τόν ίδιο λόγο, δέν είχαμε σέ θέση νά κρίνουμε, λαμβάνοντας ύπόψη τή στάση των παιδιών, τήν έγκυρότητα των αποτελεσμάτων τής έρευνας και τήν άλήθεια τής βασικής ύπόθεσης που διατυπώσαμε στην άρχη, ότι δηλαδή ή άπουσία του ναυτικού πατέρα έπηρεάζει τή συμπεριφορά τής μητέρας και άσκει έτσι έμμεσες επιδράσεις στο παιδί και άκόμα ότι κατά ένα μέρος οι επιδράσεις τής άπουσίας του πατέρα στο παιδί άσκούνται διά μέσου των επιδράσεων στή συμπεριφορά τής μητέρας.

Από τά αποτελέσματα τής έρευνάς μας καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ή άπουσία του ναυτικού πατέρα φαίνεται ότι έπηρεάζει τή συμπεριφορά τής μητέ-

ρας όσον άφορρά στήν άνατροφή των παιδιών και ότι άσκει έτσι έμμεσες—πέρα από τίσ άμεσες—επιδράσεις στην άνάπτυξη τής προσωπικότητας του παιδιού.

Γιά νά δώσω μεγαλύτερη έγκυρότητα σ' αυτό τό συμπέρασμα, παραθέτω παρακάτω τίσ άπαντήσεις των μητέρων-γυναϊκών ναυτικών στίς τρεις τελευταίες ερωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου που πρόσθεσα στο τέλος του κριτηρίου συμπεριφοράς και που δείχνουν πώς οι ίδιες οι μητέρες βλέπουν τίσ επιδράσεις τής άπουσίας του άντρα/πατέρα στή συμπεριφορά τή δική τους και των παιδιών τους.

γ. Οι άπαντήσεις των μητέρων

Οι τρεις τελευταίες ερωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου (ερωτήσεις 10, 11 και 12), που άναφέρονται στην προσωπική γνώμη των μητέρων-γυναϊκών ναυτικών ως προς τόν έπηρασμό τής δικής τους συμπεριφοράς και τής συμπεριφοράς των παιδιών από τή διακοπόμενη άπουσία του άντρα/πατέρα, είναι οι έξης:

1. Η συχνή άπουσία του συζύγου έπηρεάζει τή συμπεριφορά σας;
2. Τά παιδιά έπηρεάζονται από τήν άπουσία/παρουσία του πατέρα;
3. Παρατηρείτε διαφορές στή συμπεριφορά τους;

Στήν πρώτη έρώτηση 31 από τίσ 42 γυναίκες ναυτικών (74%) άπάντησαν ότι ή άπουσία του άντρα έπηρεάζει τή συμπεριφορά τους. Η διαφορά από τό ποσοστό των ναυτικών που άπάντησαν άρνητικά (26%) είναι στατιστικά σημαντική στο 1% επίπεδο έμπιστοσύνης. Σ' αυτό τό έρώτημα οι μητέρες των έλληνικών ναυτικών οικογενειών άπάντησαν όπως οι μητέρες των αμερικάνικων ναυτικών οικογενειών τής μελέτης του Marsella και των συνεργατών του (1974) και οι μοναχές μητέρες των βρετανικών οικογενειών τής μελέτης των Ferri και Robinson (1976). Οι Έλληνίδες μητέρες των ναυτικών οικογενειών έχουν συνειδητοποιήσει ότι ή στέρηση ή ή συχνή άπουσία του άντρα τής έπηρεάζει κατά διάφορους τρόπους και ότι αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στή συμπεριφορά τους προς τό παιδί (πρβ. και τίσ δηλώσεις τής προέδρου τής ΠΕΣΑΕΝ).

Στή δεύτερη έρώτηση οι μητέρες άπάντησαν ότι και τά παιδιά τους έπηρεάζονται από τή συχνή άπουσία του πατέρα. 38 από τίσ 42 μητέρες (90%) παραδέχονται άλλαγες στή συμπεριφορά των παιδιών τους εξ αίτιας τής δουλειάς του πατέρα τους που τόν υποχρεώνει νά βρίσκεται τόν περισσότερο καιρό μακριά από τήν οικογένειά του και νά τήν επισκέπτεται συχνά ή σπάνια, για λίγες μέρες ένδιάμεσα. Η διαφορά από τό ποσοστό των μητέρων που άνάφεραν ότι ή άπουσία/παρουσία του πατέρα δέν έπηρεάζει τά παιδιά τους είναι σημαντική στο 1% επίπεδο σημαντικότητας.

Και στην τρίτη έρώτηση, που οι μητέρες ρωτήθηκαν ειδικά αν παρατηρούν διαφορές στή συμπεριφορά των παιδιών τους κατά τίσ ένάλλασσόμενες περιόδους άπουσίας-παρουσίας του πατέρα στο σπίτι, οι περισσότερες (34 από τίσ 42 ή 81%) άπάντησαν καταφατι-

κά· και αυτή η διαφορά είναι σημαντική στο ύψηλο επίπεδο εμπιστοσύνης 1%.
 Κι εδώ δέν είναι δυνατόν νά εξετάσουμε στη στάση τών ίδιων τών παιδιών τήν εγκυρότητα τών απαντήσεων τών μητέρων, όμως δέν έχουμε λόγους νά αμφισβητούμε τήν ειλικρίνεια τους, όταν άποκλόντουν ότι και οι ίδιες και τά παιδιά τους επηρεάζονται από τήν άπουσία του άντρα/πατέρα. Τό αντίθετο μάλιστα θά περίμενε κανένας, άρνητικές δηλαδή απαντήσεις, άν οι μητέρες σκέπτονταν νά «εξωραίσουν» τίς απαντήσεις τους, όπως συμβαίνει συχνά σέ κοινωνιολογικές έρευνες και τέτοι προσωπικότητας (τό γνωστό «faking»). Δέν άποκλείεται ακόμα, άν ρωτούσαμε γιά αλλαγές και στη δική τους συμπεριφορά κατά τίς εναλλασσόμενες περιόδους άπουσίας-παρουσίας του άντρα στο σπίτι, νά παίρναμε καταφατικές απαντήσεις, όπως φαίνεται από τίς δηλώσεις τών γυναικών τής ΠΕΣΑΕΝ και όπως άποδείχτηκε πειραματικά στη μελέτη του Marsella και τών συνεργάτων του.

Πέρα από τίς συνέπειες που έχει σαν ανεξάρτητος παράγοντας αυτή καθαυτή ή παρουσία ή ή άπουσία του πατέρα σαν άντρικό μοντέλου στη ναυτική οικογένεια, μέ τίς συχνές εναλλαγές οικογενειακής καταστάσεως-οργάνωσης και κυρίως λειτουργίας—ή Ισοροπία και ή σταθερότητα τής οικογένειας διαταράσσεται σοβαρά και όχι σπάνια δημιουργούνται καταστάσεις αρκετά επικίνδυνες μέ τίς συχνές μάλιστα άμφιταλαντεύσεις και άκράτες εκδηλώσεις συμπεριφοράς του ίδιου του πατέρα. Γίνεται έτσι ένας κύκλος, όπως σημειώνει ή πρόεδρος τής ΠΕΣΑΕΝ, «που, ξεκινώντας από τή νευρωτική γυναικα του ναυτικού, περνάει στο παιδί, από εκεί στον άντρα και καταλήγει πάλι στη γυναίκα», θά συμπληρώναμε: στο παιδί.

Άλλά και οι έξωτερικές λειτουργίες τής οικογένειας, οι κοινωνικές της λειτουργίες (επαφές, οργανώσεις, κοινωνική ζωή) επηρεάζονται άρνητικά από τή συχνή άπουσία του άντρα/πατέρα, που σύμφωνα μέ τόν «instrumental» ρόλο του είναι ο κύριος σύνδεσμος οικογένειας-κοινωνίας και αντίστροφα (βλ. κερ. 3· επίσης Κοντογιώργος, 1977).

5. συμπεράσματα

Άπό τά άποτελέσματα τής έρευνάς μας, που τά συζητήσαμε σέ συνδυασμό μέ τά άποτελέσματα άλλων έρευνών και τίς άπαντήσεις τών μητέρων στις σχετικές έρωτήσεις του έρωτηματολογίου, βγαίνει τό συμπέρασμα ότι ή διακοπόμενη άπουσία του πατέρα γιά διάφορα χρονικά διαστήματα τόν περισσότερο καιρό, όπως είναι ή άπουσία τών Έλλήνων ναυτικών, επηρεάζει συνήθως τή στάση τής μητέρας και τή συμπεριφορά της άπέναντι στο παιδί.

Οι άναλύσεις τών απαντήσεων τών μητέρων στο Κριτήριο Συμπεριφοράς που χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μου, 42 γυναικών ναυτικών και 133 γυναικών μη ναυτικών, έδειξαν ότι οι μητέρες τών ναυτικών οικογενειών πιθανόν νά είναι πιό άσπληρές και πιό απαιτητικές από τίς μητέρες τών άλλων οικογενειών. Οι γυναίκες τών ναυτικών, που στερούνται τόν άντρα τους τόν περισσότερο καιρό, πιθανόν νά νοιώθουν ά-

νησυχία γιά τήν επάρκεια τους στο ρόλο τους και νά μη νοιώθουν σιγουριά και αυτοπεποίθηση ός μορφές κύρους και σεβασμού στό τήν οικογένεια. Κάτω άπ' αυτό τό πρίσμα, ή μεγαλύτερη άσπληρότητα και ο συχνότερος έλεγχος τών γυναικών τών ναυτικών, σέ σύγκριση μέ τίς γυναίκες τών μη ναυτικών, μπορεί νά μαρτυρούν τίς προσπάθειες τών μοναχών μητέρων, συνειδητές ή άσυνειδητές, νά κρύνουν ή νά εξουδετερώσουν τά αισθήματα άνασφάλειας και ανεπάρκειας που, όπως είδαμε, είναι πιθανόν νά νοιώθουν. Όπως οι ίδιες οι μητέρες δηλώνουν (πρβ. συνεντεύξεις τής πρόεδρος τής ΠΕΣΑΕΝ), ατία αυτών τών αισθημάτων άνασφάλειας και ανεπάρκειας είναι ή έλλειψη στοργής και ύποστηρίξης που ή άπουσία του άντρα σημαίνει άνάμεσα στα άλλα γιά τή μοναχή μητέρα.

Στίς προσωπικές δηλώσεις τους οι μοναχές μητέρες μιλούν και γιά κάποια συμπτώματα άνησυχίας και νευρικότητας και γιά τάσεις άπομόνωσης και κλειστής οικογενειακής ζωής. Τέτοια στοιχεία δέν έδωσε τό Κριτήριο Συμπεριφοράς, όμως αυτά τά συμπτώματα είναι σύμφωνα μέ τά άποτελέσματα άλλων έρευνών, που συζητήσαμε στο τρίτο κεφάλαιο τής έργασίας μας.

Έπί πλέον, οι μητέρες τών ναυτικών οικογενειών παραδέχτηκαν στις σχετικές έρωτήσεις ότι ή συχνή άπουσία του άντρα/πατέρα επηρεάζει τή συμπεριφορά τή δική τους και τών παιδιών. Βασική θέση τής έργασίας αυτής είναι ότι ή άπουσία του πατέρα επηρεάζει τό παιδί όχι μονάχα άμεσα αλλά και έμμεσα, διά μέσου δηλαδή τών επιδράσεων που άσκει στη συμπεριφορά τής μητέρας άπέναντι στο παιδί. Έπιβεβαιώνοντας και στις έλληνικές ναυτικές οικογένειες τίς επιδράσεις τής άπουσίας του πατέρα στην συμπεριφορά τής μητέρας, που παρατηρήθηκαν σέ άλλες παρόμοιες έρευνες μέ ναυτικές οικογένειες (Tiller στους Lynn και Sawrey, 1959· Crain και Stamm, 1965· Marsella et al., 1974), ή μικρή έρευνα του Πειραιά άποτελεί μία προσπάθεια άνακάλυψης ενός από τούς τρόπους μέ τούς όποιους ή άπουσία του πατέρα άσκει τίς βλαβερές επιδράσεις της στην άνάπτυξη τής προσωπικότητας του παιδιού (βλ. Κοντογιώργος, 1977).

Βέβαια χρειάζεται πολλή έργασία, κυρίως έρευνητική, γιά νά έντοπιστούν όλοι οι δυνατόι τρόποι μέ τούς όποιους ή διά μέσου τών όποιων ή άπουσία του πατέρα άσκει τίς επιδράσεις της στην άνάπτυξη τής προσωπικότητας του παιδιού. Στη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια ή διαθεσιμότητα του πατέρα και ο βαθμός συμμετοχής του στην άνατροφή τών παιδιών και στη φροντίδα του σπιτιού και τής οικογένειας φαίνονται νά είναι σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν τή λειτουργικότητα τής οικογένειας και τή συμπεριφορά τών μητέρων και τών παιδιών. Ο ρόλος του πατέρα στη σύγχρονη οικογένεια και κοινωνία φαίνεται νά ύφίσταται μεγάλες αλλαγές, άποακρυνόμενος από τό παραδοσιακό πρότυπο του «κουβαλιτή» ή του προστάτη. Μέ τήν αυξανόμενη έξοδο τών ναυτικών—και τών Έλληνιδών—στην άγορά έργασιας, οι ρόλοι του πατέρα και τής μητέρας γίνονται συμπληρωματικοί και μία προσπάθεια όρισμού τους στις νέες συνθήκες οικογένειας και ζωής φαίνεται μία πολύ καλή περιοχή γιά συστηματική έρευνα και μελέτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Bach, C. (1946), «Father Fantasies and Father Typing in Father-separated Children», *Child Development*, 17, 63-80.
2. Biller, H.B. (1974), *Paternal Deprivation*. D.C.Heath.
3. Biller, H.B. and Bahm, R.M. (1971), «Father Absence, Perceived Maternal Behaviour and Masculinity of Self-concept among Junior High School Boys», *Developmental Psychology*, 4, 178-181.
4. Blanchard, R.W. and Biller, H.B. (1971), «Father Availability and Academic Performance among Third-grade Boys», *Developmental Psychology*, 4, 301-305.
5. Bowlby, J. (1951), *Maternal Care and Mental Health*. Geneva: W.H.O. Monograph No 2.
6. Clausen, J.A. (1966), «Family Structure, Socialization and Personality», in Hoffman, L.W. and Hoffman, M.L. (Eds), *Review of Child Development Research*, v.2, N.York: Russel Sage Foundation.
7. Crain, A.J. and Stamm, C.S. (1965), «Intermittent Absence of Fathers and Children's Perceptions of Parents», *Journal of Marriage and the Family*, 27, 344-377.
8. Έθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1977), *Συνοπτική Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος*.
9. Έφημ. Πρωινή Έλευθεροτυπία, 15.8.1979.
10. Ferri, E. and Robinson, H. (1976), *Coping Alone*. Slough: NFER.
11. Glasser, P. and Navarre, E. (1965), «Structural Problems of the One-Parent Family», *Journal of Social Issues*, 24, 98-109.
12. Gregory, I. (1965), «Introspective Data Following Childhood Loss of a Parent», *Archives of Gen. Psychiatry*, 13, 99-119.
13. Hetherington, E.M. (1972), «Effects of Father Absence on Personality Development in Adolescent Daughters», *Developmental Psychology*, 7, 313-326.
14. Hoffman, M. (1971), «Father Absence and Conscience Development», *Developmental Psychology*, 4, 400-406.
15. Kontogiorgos, V. (1977), *Parental Absence and Achievement among Greek Primary School Children*, MEd thesis, University of Dundee.
16. Kopf, K.E. (1970), «Family Variables and School Adjustment of Eighth Grade Father-Absent Boys», *The Family Coordinator*, 19, 145-150.
17. Landy, F., Rosenberg, B.G., and Sutton-Smith, B. (1969), «The Effects of Limited Father Absence on Cognitive Development», *Child Development*, 40, 941-944.
18. Lynn, D. (1974), *The Father: His Role in Child Development*. California: Brooks/Cole Publishing Company.
19. Lynn, D., and Sawrey, W.L. (1959), «The Effects of Father Absence on Norwegian Boys and Girls», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59, 258-262.
20. Marsden, D. (1969), *Mothers alone*. London: Penguin Press.
21. Marsella, A.J., Dubanoski, R.A., and Mohs, K. (1974), «The Effects of Father Presence and Absence upon Maternal Attitudes», *Journal of Genetic Psychology*, 125, 257-263.
22. McCord, J., McCord, W., and Thurber, E. (1962), «Some Effects of Paternal Absence on Male Children», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 64, 361-369.
23. Meerloo, J. (1956), «The Father Cuts the Cord: The Role of the Father as Initial Transference Figure», *American Journal of Psychotherapy*, 10, 471-480.
24. Nash, J. (1965), «The Father in Contemporary Culture and Current Psychological Literature», *Child Development*, 36, 261-297.
25. Pringle, M.Kellmer (1971), *Deprivation and Education*. London: Longman.
26. Pringle, M.Kellmer (1974), *The Needs of Children*. London: Hutchinson and Co.
27. Santrock, J.W. (1972), «Relation of Type and Onset of Father Absence to Cognitive Development», *Child Development* 43, 455-469.
28. Schaefer, E.S., and Bell, R.Q. (1958), «Development of a Parental Attitude Research Instruments», *Child Development*, 29, 339-361.
29. Start, A. and Start, K.B. (1974), «The Relation between Birth Order and Effort or Conscientiousness among Primary School Children», *Research in Education*, 12, 1-8.
30. Stoltz, L.M. et al. (1954), *Father Relations of War-born Children*. Stanford: Stanford University Press.
31. Sutton-Smith, B., Rosenberg, B.G., and Landy, F. (1968), «Father Absence Effects in Families of Different Sibling Compositions», *Child Development*, 39, 1213-1221.

ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΓΟΝΕΩΝ (PARI)
ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ
«ΠΩΣ ΒΛΕΠΩ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ»

Διαβάστε κάθε μία από τις παρακάτω προτάσεις και κλείστε σε ένα κύκλο το Σ αν συμφωνείτε απόλυτα, το σ αν συμφωνείτε (άπλως), το Δ αν διαφωνείτε απόλυτα, ή το δ αν διαφωνείτε (άπλως). Δεν υπάρχουν σωστές και εσφαλμένες απαντήσεις, γι' αυτό απαντήστε σύμφωνα με τη γνώμη σας. Πρέπει να απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις. Πολλές από τις προτάσεις ίσως φαίνονται βίαιες, χρειάζονται όμως δίες, γιά να διαπιστώσουμε έστω και ελάχιστες διαφορές γνώμης.

	Συμφωνώ		Διαφωνώ			Συμφωνώ		Διαφωνώ	
1. Τά παιδιά μπορούν νά διαφωνούν μέ τούς γονείς τούς άν νομίζουν ότι οι γνώμες τούς είναι καλύτερες.	Σ	σ	Δ	δ					
2. Ή καλή μητέρα πρέπει νά προστατεύει τό παιδί της από τίς μικρές δυσκολίες της ζωής.	Σ	σ	Δ	δ					
3. Τό σπίτι είναι τό μόνο πού ένδιαφέρει τήν καλή μητέρα.	Σ	σ	Δ	δ					
4. Μερικά παιδιά είναι τόσο ζωηρά, πού πρέπει νά μάθουν νά φοβούνται τούς μεγάλους γιά τό καλό τούς.	Σ	σ	Δ	δ					
5. Τά παιδιά πρέπει νά καταλάβουν πόσα άπαρνούνται οι γονείς τούς γι' αυτά.	Σ	σ	Δ	δ					
6. Ή μητέρα πρέπει νά κρατάει σφιχτά τό μωρό όταν τού κάνει μπάνιο, γιατί σε στιγμή άπροσεξίας μπορεί νά τής γλιστρήσει τό μωρό.	Σ	σ	Δ	δ					
7. Οι άνθρώποι πού νομίζουν ότι μπορεί νά μην υπάρχουν διαφωνίες στό γάμο άπλώς δέν γνωρίζουν τήν πραγματικότητα.	Σ	σ	Δ	δ					
8. Τό παιδί θά νοιώθει άργότερα εδνω- μόνστην γιά τήν άσθηρή άνατροφή τών γονιών του.	Σ	σ	Δ	δ					
9. Τά παιδιά παίζουν στα νεύρα κάθε γυναικα πού άναγκάζεται νά μένει όλη μέρα μαζί τούς.	Σ	σ	Δ	δ					

επιδράσεις της διακοπόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας

	Συμφωνώ	Διαφωνώ		Συμφωνώ	Διαφωνώ
10. Είναι καλό για το παιδί να μην αρχίσει να αναρωτιέται αν οι ιδέες της μητέρας του είναι σωστές.	Σ	σ	Δ	δ	
11. Περισσότεροι γονείς θα 'πρεπε να μαθαίνουν τα παιδιά τους να τους υπακούουν «ασύζητητ».	Σ	σ	Δ	δ	
12. Τα παιδιά πρέπει να μάθουν να αποφεύγουν να μαλώνουν διτιδήποτε κι αν συμβαίνει.	Σ	σ	Δ	δ	
13. Ένα από τα χειρότερα πράγματα γύρω από τη φροντίδα του σπιτιού είναι ότι η γυναίκα αισθάνεται πως δεν μπορεί να βγει έξω.	Σ	σ	Δ	δ	
14. Οι γονείς πρέπει μερικές φορές να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις των παιδιών τους, αντί να απαιτούν πάντοτε τα παιδιά τους να προσαρμόζονται στις δικές τους απαιτήσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
15. Υπάρχουν τόσα πολλά πράγματα που πρέπει να μάθει ένα παιδί στη ζωή, ώστε δεν δικαιολογείται να κάθεται.	Σ	σ	Δ	δ	
16. Αν αφήσουμε τα παιδιά να συζητήσουν για τα προβλήματά τους, τελειώνουν με πιο πολλά παράπονα.	Σ	σ	Δ	δ	
17. Οι μητέρες θα έκαναν το καθήκον τους προς τα παιδιά καλύτερα, αν οι πατέρες ήταν πιο ευγενικοί.	Σ	σ	Δ	δ	
18. Πρέπει να προστατεύουμε το μικρό παιδί να μην ακούει για σέξ.	Σ	σ	Δ	δ	
19. Αν η μητέρα δεν παίρνει πρωτοβουλίες και δεν βάζει κανόνες στο σπίτι, τα παιδιά και ο πατέρας θα έχουν δυσκολίες που δεν θα έπρεπε.	Σ	σ	Δ	δ	
20. Η μητέρα έχει καθήκον να γνωρίζει κάθε τι που σκέπτονται τα παιδιά της.	Σ	σ	Δ	δ	
21. Τα παιδιά θα συμπεριφέρονταν καλύτερα και θα ήταν ευτυχέστερα, αν οι γονείς έδειχναν κάποιο ενδιαφέρον για τα θέματα που τα απασχολούν.	Σ	σ	Δ	δ	
22. Τα περισσότερα μικρά μαθαίνουν να μη λερώνονται πάνω τους γύρω στην ηλικία των 15 μηνών.	Σ	σ	Δ	δ	
23. Δεν υπάρχει χειρότερο για τη νεαρή μητέρα από το να είναι μόνη της στις πρώτες εμπειρίες με το μωρό.	Σ	σ	Δ	δ	
24. Τα παιδιά πρέπει να ενθαρρύνονται να τὸ λένε στους γονείς τους, όταν νομίζουν ότι οι οικογενειακοί κανόνες είναι παράλογοι.	Σ	σ	Δ	δ	
25. Η μητέρα πρέπει να κάνει το πᾶν για να αποφεύγει κάθε απογοήτευση του παιδιού της.	Σ	σ	Δ	δ	
26. Οι γυναίκες που θέλουν πολλά πάρτυ σπάνια γίνονται καλές μητέρες.	Σ	σ	Δ	δ	
27. Είναι συχνά αναγκαίο να απομακρύνεις την κακή πράξη από το παιδί πριν την εκτελέσει.	Σ	σ	Δ	δ	
28. Η μητέρα πρέπει να είναι διαθεσιμὴ να ἀπαρνηθῆί τη δική της ευτυχία για τὴν ευτυχία του παιδιού της.	Σ	σ	Δ	δ	
29. Όλες οι νέες μητέρες φοβούνται για τὴν ἀδεξιότητά τους, όταν κρατᾶνε και περιποιούνται ἕνα μωρό.	Σ	σ	Δ	δ	
30. Μερικές φορές ἡ γυναίκα πρέπει να υπενθυμίζει σφάλματα του ἄντρα της για να ἀποκτήσει τὸ δικαίωμά της.	Σ	σ	Δ	δ	
31. Ἡ ἀσθηρὴ πειθαρχία διαμορφώνει καλὸ και ἰσχυρὸ χαρακτήρα.	Σ	σ	Δ	δ	
32. Πολύ συχνά οι μητέρες αισθάνονται ότι δεν μπορούν να ὑποφέρουν περισσότερο τα παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
33. Ὁ γονιὸς δὲν πρέπει ποτὲ να φανερω-νεται ότι σφάλλει στὰ μάτια τὸν παι-διών.	Σ	σ	Δ	δ	
34. Το παιδί πρέπει να μάθει να σέβεται τὸν γονεὶς του περισσότερο ἀπὸ δ-λους τὸς ἄλλους ἐνηλικες.	Σ	σ	Δ	δ	
35. Το παιδί πρέπει να μάθει να πηγαίνει πάντοτε στους γονεὶς του ἢ τὸς δα-σκάλους του παρά να τσακώνεται, ὅ-ταν ἔχει διαφορὲς με ἄλλα παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
36. Τὸ να ἀναγκάζεται να μὲνει ὁλοένα στὸ σπίτι με τὰ παιδιά δημιουργεῖ στὴ μητέρα τὴν ἀίσθησι ότι τὴς ἔχουν κο-πεῖ τὰ φτερά.	Σ	σ	Δ	δ	
37. Οι γονεὶς πρέπει να κερδίσουν τὸ σε-βασμὸ τὸν παιδιών τους με τὴ συμπε-ριφορὰ τους.	Σ	σ	Δ	δ	
38. Τα παιδιά πὸν δὲν προσπαθοῦν πολὺ για ἐπιτυχία θὰ νοιώθουν ἀργότερα ότι ἔχουν χάσει πολλά πράγματα.	Σ	σ	Δ	δ	
39. Οι γονεὶς που ἀρχίζουν να μιλάνε στὸ παιδί για τὴς δυσκολίες του δὲν κατα-λαβαίνουν ότι μερικές φορές εἶναι προτιμότερο νὰ τὸ ἀφήνουν μόνο του.	Σ	σ	Δ	δ	
40. Οι ἄντρες θὰ μπορούσαν να συνεισφέ-ρουν στὸ σπίτι, ἂν ἦταν λιγότερο ἐγωιστές.	Σ	σ	Δ	δ	
41. Είναι πολὺ σημαντικό να μὴν ἀφήνου-με μικρὰ ἄγρια και κορίτσια να βλέ-πουν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο γυμνά.	Σ	σ	Δ	δ	
42. Τα παιδιά και ὁ πατέρας εἶναι καλῆ-ρα, όταν λύνει μόνη της ἡ μητέρα τὰ περισσότερα προβλήματα, όταν αισθᾶ-νεται ότι εἶναι ἀρκετὰ δυνατή.	Σ	σ	Δ	δ	
43. Το παιδί δὲν πρέπει να κρατᾶει μυστι-κὰ ἀπὸ τὸς γονεὶς του.	Σ	σ	Δ	δ	
44. Τὸ να γελᾶς με τὰ ἀστεῖα τὸν παιδιών και να τὸς λές ἀστεῖα κάνει τὰ πράγ-ματα πολὺ πιο εὐκόλα.	Σ	σ	Δ	δ	
45. Ὅσο πιο γρήγορα μαθαίνει τὸ παιδί να περπατᾶει, τόσο πιο καλὰ ἐκπα-ιδεύεται.	Σ	σ	Δ	δ	
46. Δὲν εἶναι δίκαιο για τὴ γυναίκα να φέρνει ὅλο τὸ βάρος τὴς ἀνταρσφῆς τὸν παιδιών.	Σ	σ	Δ	δ	
47. Το παιδί ἔχει δικαίωμα να ἔχει τὴ γνώμη του και πρέπει να τὸ ἀφήνουμε να τὴν ἐκφράζει.	Σ	σ	Δ	δ	
48. Το παιδί πρέπει να προστατεύεται ἀπὸ δουλειές που μπορεί να εἶναι πολὺ σκληρές γι' αὐτό.	Σ	σ	Δ	δ	
49. Ἡ γυναίκα πρέπει να διαλέξει ἀνάμε-σα ἕνα νοικοκυρεμένο σπίτι ἢ σὲ βόλτες στὴς γειτόνισσες και τὴς φίλες.	Σ	σ	Δ	δ	
50. Ὁ συντεὸς γονιὸς θὰ διδάξει στὸ παι-δί του ποῖς εἶναι τὸ ἀφεντικὸ στὸ σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
51. Ἐλάχιστες γυναίκες δέχονται τὴν εὐ-γνωμοσύνη που δικαιοῦνται για ὅσα ἔ-χουν κάνει για τὰ παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
52. Οι μητέρες δὲν σταματᾶνε να κατηγο-ροῦν τὸν ἑαυτὸ τους, ἂν τὰ παιδιά τους χτυπήσουν σ' ἕνα ἀτύχημα.	Σ	σ	Δ	δ	
53. Στὸ ἀντρώπου υπάρχουν πάντα δια-φορὲς που προκαλοῦν ἔκνευρισμὸ και ὀδηγοῦν σὲ διαφορίες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο ἀγαποῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλ-λο.	Σ	σ	Δ	δ	
54. Τα παιδιά που μεγαλοῦνουν με κανὸ-νες ἀσθηρῆς πειθαρχίας θὰ γίνουν ὀ καλύτεροι ἐνηλικες.	Σ	σ	Δ	δ	

	Συμφωνῶ	Διαφωνῶ		Συμφωνῶ	Διαφωνῶ
55. Σπάνια μιά μητέρα μπορεί νά εἶναι ἤ- ρημη καὶ γλυκιά μέ τά παιδιά της ὅλη μέρα.	Σ	σ	Δ	δ	
56. Τά παιδιά δέν πρέπει ποτέ νά μαθαί- νουν ἔξω ἀπό τό σπίτι πράγματα πού τά κάνουν νά ἀμφιβάλουν γιά τίς ιδέες τῶν γονιῶν τους.	Σ	σ	Δ	δ	
57. Τό παιδί σύντομα μαθαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη σοφροσύνη ἀπ' αὐτή τῶν γονιῶν του.	Σ	σ	Δ	δ	
58. Δέν ὑπάρχει πραγματική δικαιολογία γιά τό παιδί πού χτυπάει ἄλλο παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
59. Οἱ περισσότερες νεαρές μητέρες πε- ρισσότερο ἀπό ὁποῖδήποτε ἄλλο ἔνο- χλοῦνται μέ τή σκέψη ὅτι κλείνονται στό σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
60. Δέν εἶναι δίκαιο νά ζητᾶμε ἀπό τά παιδιά νά κάνουν τόσο συχνά συμβι- βασμούς καὶ προσαρμογές.	Σ	σ	Δ	δ	
61. Οἱ γονεῖς ὀφείλουν νά διδάξουν στά παιδιά τους ὅτι ὁ μόνος τρόπος νά πά- ναι μπροστά εἶναι νά ἐργάζονται καὶ νά μὴ σπαταλοῦν τό χρόνο τους.	Σ	σ	Δ	δ	
62. Ἄν δέν προσέξουμε ἀπό τήν ἀρχή, τά παιδιά γίνονται ἐνοχλητικά μέ τίς μι- κρές τους ἰδιοτροπίες.	Σ	σ	Δ	δ	
63. Τό ὅτι ἡ μητέρα δέν τά καταφέρνει καλά μέ τά παιδιά μπορεί νά ὀφείλεται στό ὅτι ὁ πατέρας δέν παίζει τό ρόλο του στό σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
64. Τά παιδιά πού παίρνουν μέρος σέ παι- γνίδια ἐξέ κάνουν σεξουαλικά ἐγκλη- ματα ὅταν μεγαλώσουν.	Σ	σ	Δ	δ	
65. Ἡ μητέρα ξέρει τί γίνεται στοῦ σπιτι καὶ αὐτή πρέπει νά ἔχει τό κομμάτι του στοῦ σπιτι.	Σ	σ	Δ	δ	
66. Ὁ γονεῖς πού ἐνδιαφέρεται γιά τό παι- δί του πρέπει πάντα νά προσπαθεῖ νά μαθαίνει ἄλλες τίς σκέψεις του.	Σ	σ	Δ	δ	
67. Οἱ γονεῖς πού θέλουν ν' ἀκούνε γιά τά πάρτυ καὶ τή διασκέδαση τῶν παιδιῶν τους τά βροηθᾶνε νά μεγαλώσουν σο- στά.	Σ	σ	Δ	δ	
68. Ὅσο πῶ γρηγορά ἀνεξαρτητοποιεῖται τό παιδί ἀπό τούς συναισθηματικούς δε- σμούς μέ τούς γονεῖς του, τόσο καλύτε- ρα θά λύνει τά προβλήματά του.	Σ	σ	Δ	δ	
69. Μιά σωστή γυναίκα θά κάνει διτῆ- ποτε γιά νά μὴν εἶναι μόνη της πρὶν καὶ μετά τή γέννηση τοῦ μωροῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
70. Οἱ γνῶμες τοῦ παιδιοῦ πρέπει νά λαμ- βάνονται σοβαρά ὑπ' ὄψη ὅταν παίρ- νονται οικογενειακές ἀποφάσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
71. Οἱ γονεῖς πρέπει νά προσέχουν, νά μὴν ἐκτίθενται τά παιδιά τους σέ δύ- σκολες καταστάσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
72. Πάρα πολλές γυναίκες ξεχνοῦν ὅτι ἡ θέση τῆς μητέρας εἶναι στό σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
73. Τά παιδιά χρειάζονται λίγη ἀπό τή φυ- σική τους «μικρότητα» πού τούς τὴν στεροῦν ὀι μεγάλοι.	Σ	σ	Δ	δ	
74. Τά παιδιά πρέπει νά σκέπτονται καὶ νά ἀντισηχοῦν περισσότερο γιά τή μητέρα τους πού τόσο ὑποφέρει γι' αὐτά.	Σ	σ	Δ	δ	
75. Οἱ περισσότερες μητέρες φοβοῦνται ὅ- ταν κρατᾶν τό μωρό τους, μήπως τό πληγώσουν.	Σ	σ	Δ	δ	
76. Ὑπάρχουν ὀρισμένα ζητήματα πού δέν τακτοποιοῦνται μέ μιά ἥλια συζή- τηση.	Σ	σ	Δ	δ	
77. Τά περισσότερα παιδιά χρειάζονται πε- ρισσότερη παιχαρία ἀπό ὅση ἔχουν.	Σ	σ	Δ	δ	
78. Τό μέγαλωμα τῶν παιδιῶν εἶναι πολὺ κοιραστική δουλειά καὶ τοακίζει τά νεύρα.	Σ	σ	Δ	δ	
79. Τό παιδί δέν πρέπει νά ἀμισθιβεῖ τό κύρος τῆς γνώμης τῶν γονιῶν του.	Σ	σ	Δ	δ	
80. Οἱ γονεῖς δικαιοῦνται τὸν μεγαλύτερο σεβασμὸ καὶ ἐκτίμηση ἀπὸ τά παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
81. Τά παιδιά δέν πρέπει νά ἐνθαρρύνον- ται νά παλεύουν, γιατί μπορεί νά χτυ- πήσουν ἢ νά ἔχουν φασαρίες.	Σ	σ	Δ	δ	
82. Ἐνα ἀπὸ τά ἀσχημα πού ἔχει τό μεγάλω- μα τῶν παιδιῶν εἶναι ὅτι δέν σοῦ μένει καιρὸς νά κάνεις ὅ,τι θέλεις.	Σ	σ	Δ	δ	
83. Οἱ γονεῖς πρέπει νά βλέπουν τά παιδιά τους σὰν ἴσους, ὅσο εἶναι δυνατὸ.	Σ	σ	Δ	δ	
84. Τό παιδί πού πάντοτε κάνει κάτι πρέ- πει κατὰ πάσα πιθανότητα νά εἶναι εὐ- τυχισμένο.	Σ	σ	Δ	δ	
85. Ἄν ἓνα παιδί ἔχει «νευράκια», εἶναι καλύτερα νά τὰ ἀφήσεις νά περάσουν ἀπαρτήρητα.	Σ	σ	Δ	δ	
86. Ἄν οἱ μητέρες μπορούσαν νά πραγμα- τοποιήσουν τίς ἐπιθυμίες τους πολὺ συχνά, θά ζητούσαν περισσότερο κα- τανόηση ἀπὸ τούς ἄνδρες τους.	Σ	σ	Δ	δ	
87. Τό σέξ εἶναι ἐνα ἀπὸ τά δυσκολότερα προβλήματα πού συζητᾶει κανεῖς μέ τά παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
88. Ὅλη ἡ οἰκογένεια εἶναι μιά γαρά, ὅ- ταν ἡ μητέρα ἀναλάβει τὴ διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς οἰκογένειας.	Σ	σ	Δ	δ	
89. Ἡ μητέρα ἔχει δικαίωμα νά γνωρίζει ὁποῖδήποτε συμβαίνει στὴ ζωὴ τοῦ παι- διοῦ της, γιατί τό παιδί της εἶναι μέ- ρος ἀπ' αὐτήν.	Σ	σ	Δ	δ	
90. Ἐάν οἱ γονεῖς ἔκαναν ἀστέια μέ τά παιδιά τους, τά παιδιά θά ἦταν πῶ πρόθυμα νά ἀκούνε τίς συμβουλές τους.	Σ	σ	Δ	δ	
91. Ἡ μητέρα πρέπει νά κάνει προσπάθεια νά μαθαίνει τό παιδί της σέ ὅσο τό δυ- ναντόν μικρότερη ἡλικία νά μὴ λερῶνε- ται πάνω του.	Σ	σ	Δ	δ	
92. Οἱ περισσότερες μητέρες χρειάζονται περισσότερο χρόνο ἀπὸ ὅσο συνήθως ἔχουν γιά νά ἀναπαύονται στό σπίτι μετὰ τή γέννηση ἑνὸς μωροῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
93. Ὅταν ἓνα παιδί βρισκόται σέ δυσκο- λία, πρέπει νά ξέρει ὅτι δέν θά τιμο- ρηθεῖ, ἀν μιλήσει γι' αὐτὸ στοὺς γο- νεῖς του.	Σ	σ	Δ	δ	
94. Πρέπει νά κρατᾶμε μακριά τά παιδιά ἀπὸ τίς σκληρές δουλειές πού ὑπάρχει φόβος νά τὰ ἀποβαρρύνουν.	Σ	σ	Δ	δ	
95. Ἡ καλὴ μητέρα μπορεί νά βρεῖ ἀρκε- τὴ κοινωνική ζωὴ μέσα στὴν οἰκογέ- νεια.	Σ	σ	Δ	δ	
96. Μερικές φορές εἶναι ἀπαραίτητο γιά τούς γονεῖς νά ἐρῶνουν σέ ἀντίθεση μέ τὴ θέληση τοῦ παιδιοῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
97. Οἱ μητέρες θυσιάζουν σχεδὸν κάθε διασκέδαση τους γιά τά παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
98. Ὁ μεγαλύτερος φόβος τῆς μητέρας εἶ- ναι ὅτι σέ μιά στιγμή ἀφηρημάδας μπορεῖ νά συμβεῖ κάτι κακὸ στό παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
99. Εἶναι φυσικό γιά δύο ἄνδρους πού ἔχουν τίς δικές τους ιδέες, νά ἔχουν διαφορές ὅταν παντρευοῦνται.	Σ	σ	Δ	δ	

	Συμφωνῶ	Διαφωνῶ		Συμφωνῶ	Διαφωνῶ
100. Τά παιδιά είναι στην πραγματικότητα πῶς εὐτυχισμένα κάτω ἀπό αὐστηρή παιθαρχία.	Σ	σ	Δ	δ	
101. Είναι φυσικό γιά μιὰ μητέρα νά χάνει τήν ψυχραμία τῆς καί νά ἐκνευρίζεται, ὅταν τό παιδί είναι ἐγωιστής καί ὀλο ἀπαιτήσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
102. Δέν ὑπάρχει τίποτε χειρότερο ἀπό τό νά ἀφήνεις ἕνα παιδί νά ἀκούει σχόλια σέ βάρους τῶν γονιῶν του.	Σ	σ	Δ	δ	
103. Ἡ ὑπακοή στούς γονεῖς είναι πρὶν ἀπό ὀλα τ' ἄλλα.	Σ	σ	Δ	δ	
104. Οἱ περισσότεροι γονεῖς προτιμοῦν ἕνα ἥσυχο ἀπό ἕνα καυγατζίδικο παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
105. Ἡ νεαρή μητέρα αισθάνεται καταπιεσμένη, ἐπειδὴ ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα πού θέλει νά κάνει ὅσο είναι νέα.	Σ	σ	Δ	δ	
106. Δέν ὑπάρχει καμιά ἰδιαίτερη δικαιολογία, γιὰτί οἱ γονεῖς νά μποροῦν νά κάνουν ὅ,τι θέλουν καί νά μή μποροῦν καί τά παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
107. Ὅσο πῶς γρήγορα μαθαίνει τό παιδί ὅτι ἕνα χαμένο λεπτό χάνεται γιά πάντα, τόσο καλύτερο θά γίνει.	Σ	σ	Δ	δ	
108. Τό ἀσχημο μέ τό νά δίνεις προσοχή στά προβλήματα τῶν παιδιῶν είναι ὅτι τά παιδιά δημιουργοῦν ἀρκετές ἱστορίες, γιά νά ἀσχολεῖσαι μαζί τους.	Σ	σ	Δ	δ	
109. Ἐλάχιστοι ἄντρες ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ μητέρα χρειάζεται καί διασκέδαση στή ζωή.	Σ	σ	Δ	δ	
110. Συνήθως καί δέν πάει καλά μ' ἕνα παιδί πού κάνει πολλές ἐρωτήσεις γύρω ἀπό τό σέξ.	Σ	σ	Δ	δ	
111. Ἡ παντρεμένη γυναίκα γνωρίζει ὅτι θά πρέπει νά ἀναλάβει εὐθύνη σέ θέματα τῆς οἰκογένειας.	Σ	σ	Δ	δ	
112. Είναι καθήκον τῆς μητέρας νά είναι σίγουρη ὅτι γνωρίζει τίς πῶς βαθεῖς σκέψεις τοῦ παιδιοῦ τῆς.	Σ	σ	Δ	δ	
113. Τά παιδιά αισθάνονται πῶς κοντά σου καί μιλάνε ἐυκολότερα, ὅταν κάνεις δουλειές μαζί τους ἀπό κοινού.	Σ	σ	Δ	δ	
114. Τό παιδί πρέπει νά ἀπογαλακτίζεται ἀπό τό μητρικό γάλα ἡ τό μπιμπερό ὅσο τό δυνατό γρηγορότερα.	Σ	σ	Δ	δ	
115. Ἡ φροντίδα τοῦ παιδιοῦ είναι καίτι πού καμιά μητέρα δέν περιμένομε νά κάνει ἐντελῶς μόνη τῆς.	Σ	σ	Δ	δ	

ΠΑΡΑΚΑΛῶ ΑΠΑΝΤΗΣΤΕ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΚΑΤῶ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ἡλικία (σέ χρόνια) α. Δικιά σας..... β. Τοῦ συζύγου.....
 2. Πόσα χρόνια ἔχετε παντρευμένοι;.....
 3. Πόσα παιδιά ἔχετε;..... Τί ἡλικία ἔχουν (σέ χρόνια).....
 4. Πόσα χρόνια πῆγατε σχολεῖο (δημοτικό, γυμνάσιο κτλ.) συνολικά.....
 5. Ἐπάγγελμα: α. Τοῦ συζύγου..... β. Δικό σας.....
 6. Ἐπουσιάζει συχνά ὁ συζυγος γιά ἐπαγγελματικούς λόγους;..... (ὑπογραμμίστε ΝΑΙ – ΟΧΙ). Ἐν ΟΧΙ, ἄπουσιάζει παλαιότερα; (ΝΑΙ–ΟΧΙ)
 7. Τώρα ἄπουσιάζει; (ΝΑΙ–ΟΧΙ). Πόσο καιρό (σέ μέρες ἡ μῆνες).....
 8. Ἐν είναι ναυτικός, πόσο λείπει συνήθως καί πόσο μένει στό σπίτι (μέρες ἡ μῆνες); Λείπει συνήθως..... μένει σπίτι.....
 9. Μένει κανένα ἄλλος μαζί σας; (ΝΑΙ–ΟΧΙ) Ποῖος;.....
 10. Ἡ συχνή ἄπουσία τοῦ συζύγου ἐπηρεάζει τή συμπεριφορά σας;.....
 11. Τά παιδιά ἐπηρεάζονται ἀπό τήν ἄπουσία/παρουσία τοῦ πατέρα;.....
 12. Παρατηρεῖτε διαφορές στή συμπεριφορά τους;.....
- *Όνοματεπώνυμο (ἄν θέλετε)..... ἡμερομηνία.....